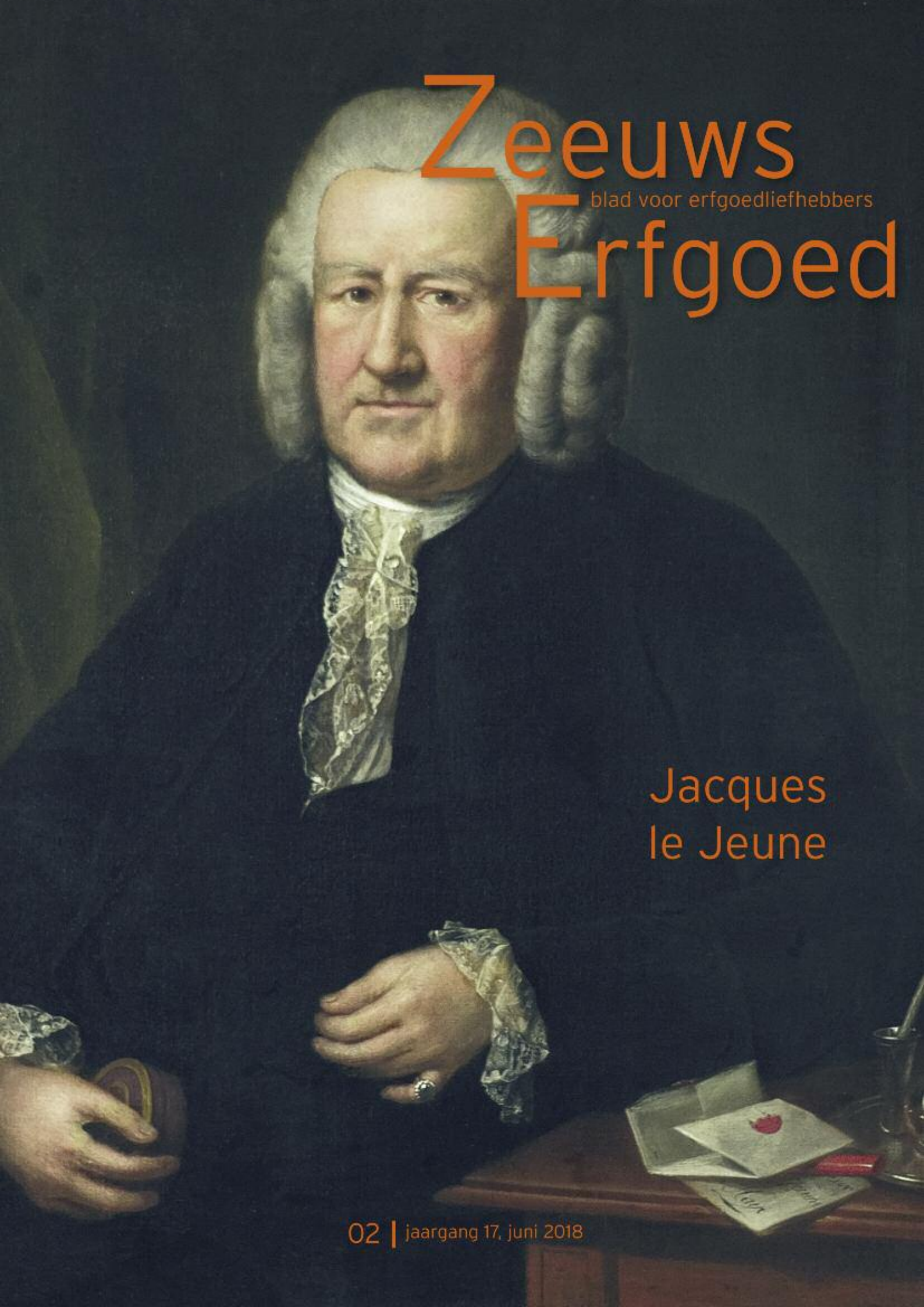

A detailed oil painting of a man, Jacques le Jeune, from the chest up. He is wearing a dark blue or black coat over a white cravat with a lace pattern. He has a large, white, powdered wig. His right hand is resting on a small, round, brown object, possibly a seal or a small box. His left hand is resting on a desk, and he is wearing a ring on his ring finger. On the desk, there are several papers, one of which has a red wax seal. A glass of water is also visible on the desk. The background is dark and indistinct.

Zeeuws blad voor erfgoedliefhebbers Erfgoed

Jacques
le Jeune

Inhoud

- 2 SCEZpresse
- 3 De Zeeuwse landpostroute
- 7 Europees Erfgoedjaar:
over landschappen, routes
en linies
- 10 Standaardwerk belicht
een waaier van waarden
- 13 Elke schenking heeft
een verhaal
- 16 Trots op mijn monument
- 19 ROP-leerling behaalt
derde plaats
- 20 Zeeuwse dialecten:
routes en linies
- 22 Archeologisch nieuws
- 24 Uit Zeeuwse bodem
- 26 Vondsten voor het voetlicht
- 27 ERFGODallerlei
- 31 - Colofon
- MONUMENTaal

Bij de omslag

Jacques le Jeune (1698-1790) werd in 1734 door de Prins van Oranje aangesteld als postmeester van Steenberghe. De Brabantse plaats fungeerde vanaf 1746 als centraal postkantoor voor Zeeland. Olieverf op doek, Jean Humbert, 1783 (collectie Museum Het Markiezenhof Bergen op Zoom).

Volg de SCEZ op Twitter

@erfgoedzeeland

De geschiedenis van de Zeeuwse postweg gaat al drie eeuwen terug. Verschillende wegnamen herinneren hier nog aan. Nieuw verhaal in de rubriek [#mobiel\(er\)goed](#) over de landpostroute, die natuurlijk ook deels over water voerde. Lees het in het juninummer van [#Zeeuws](#) [#Erfgoed](#)!

De [#Ramp1953](#) bracht in het zuidwesten van Nederland een tweedeling in de geschiedenis: de tijd ervoor en de tijd erna. In het jongste nummer van [#Zeeuws](#) [#Erfgoed](#) een interview met Kees Bos, een van de auteurs van de Landschapsatlas van de Oosterschelde

"Wij voelen ons niet 'trots' om op deze [#boerderij](#) te wonen. We zien het eerder als 'zorgdragen' voor de volgende generatie." Clazien en Joop uit [#Ellewoutsdijk](#) vertellen over hun monument in de rubriek 'Trots' van [#Zeeuws](#) [#Erfgoed](#) [#Monumentenwacht](#)

SCEZpresse

Vrijwilligers zijn het cement van de samenleving en dat is in Zeeland niet anders. Duizenden vrijwilligers zijn in onze provincie actief op het terrein van het erfgoed. Ze houden musea draaiende, verzamelen en ontsluiten informatie, organiseren activiteiten en verrichten tal van werkzaamheden die bijdragen aan het beschermen, benutten en beleven van het Zeeuwse erfgoed. Ze doen dat niet omdat het moet, maar omdat ze er op de een of andere wijze genoeg aan beleven. Vaak is er sprake van een persoonlijke band met het erfgoed in de directe omgeving. Het begint met een vorm van nieuwsgierigheid en fascinatie voor het verleden en het gevoel dat het verleden ook iets zegt over jezelf, waar je vandaan komt en hoe zich dat vertaalt naar het heden en de toekomst.

Enkele provinciale vrijwilligersorganisaties en platforms cultureel erfgoed en de SCEZ hebben het initiatief genomen voor het organiseren van contactdagen, speciaal bedoeld voor vrijwilligers. Op deze dagen wordt informatie gedeeld en staan ontmoeting en inspiratie centraal.

Op 25 april is de Contactdag Erfgoed en Ruimte gehouden. Belangrijk onderwerp was de nieuwe Omgevingswet en de rol van het erfgoed daarin. De Omgevingswet gaat over de kwaliteit van de fysieke leefomgeving. Erfgoed geeft karakter aan die leefomgeving. Niet alleen door de vele monumenten, het bijzondere cultuurlandschap en de archeologische overblijfselen maar ook door de tradities en de verhalen. De Omgevingswet en de Omgevingsvisies die door Rijk, Provincie en gemeenten worden ontwikkeld, moeten tot stand komen op basis van participatie. Daar ligt een uitgelezen kans voor de vele vrijwilligers (organisaties) om mee te denken en vooral ook kennis en ideeën in te brengen. Tijdens de contactdag van 25 april is besloten om daarin zoveel mogelijk gezamenlijk op te trekken en daarmee een sterk erfgoedgeluid te laten klinken.

De zomer komt er weer aan. Een uitstekende periode om er op uit te trekken en te genieten van het veelzijdige Zeeuwse erfgoed. Aan activiteiten geen gebrek. Er is altijd wel iets dat u altijd al heeft willen zien of beleven, maar waar u om welke reden dan ook nog niet aan toe bent gekomen. Inspiratie nodig? Bezoek dan de website van Zeeuwse Ankers!

Wim Scholten, directeur

Bankjes in het buitengebied zijn er in soorten en maten. Dit is wel een heel bijzonder bankje. Ik zit op de linker hoofdpoot van het Romeinse fort in Aardenburg. Nu ja, het is een reconstructie. De fundamenteën zijn in 1975-1976 opgegraven. Stel je voor dat hier 1750 jaar geleden Romeinse soldaten langs marcheerden. Gerinkel van uitrustingsstukken, gestamp van met ijzer beslagen sandalen, een geschreeuwd bevel. Het fort is omstreeks 290 na Christus opgegeven en geleidelijk verlaten.

De Postweg in Nieuw- en Sint Joosland omstreeks 1930 (foto A. van Zweden, ZBL Planbureau en Bibliotheek van Zeeland / Beeldbank Zeeland).

De geschiedenis van de Zeeuwse postweg gaat al drie eeuwen terug. Postwegen waren routes voor geregelde landpostverbindingen. Verschillende wegnamen herinneren nog aan de Zeeuwse route, zoals de Postweg in Tholen, Kapelle en Lewedorp. De Zeeuwse landpostroute voerde natuurlijk óók deels over water.

Tot 1746 werden binnenlandse brieven van en naar Zeeland meegenomen door reizigers, stads- en koopmansboden en door markt- en beurtschippers. Elke Zeeuwse stad had een eigen werkwijze om de brieven van en naar de inwoners vervoerd te krijgen. Het postverkeer via markt- en beurtschippers was erg weersafhankelijk en vooral in de winter kwamen grote vertragingen voor.

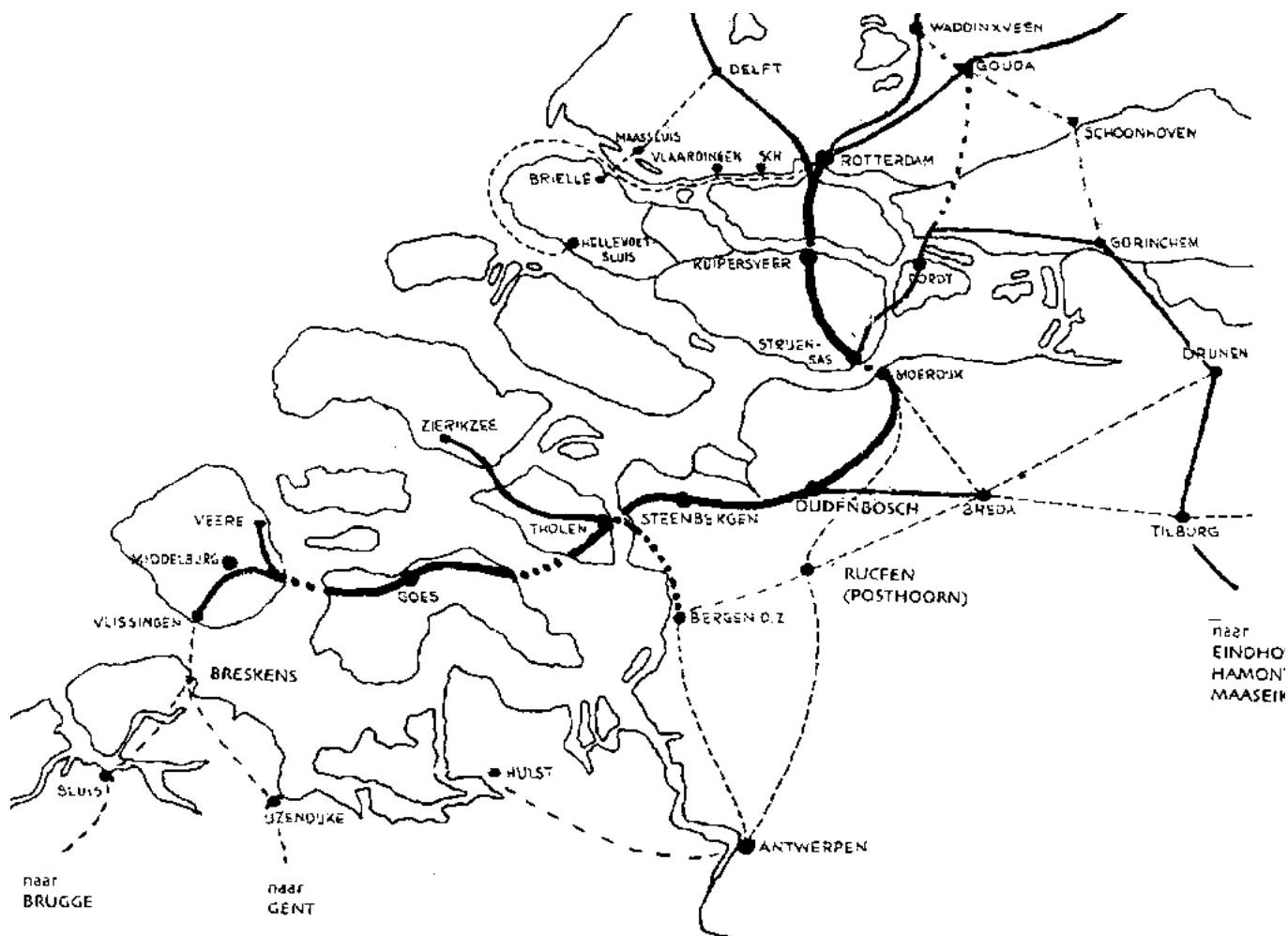
Het bodeverkeer was geen alternatief, want de boden reisden ook met de marktschuiten en beurtschepen, het gewestelijke openbaar vervoer. Een alternatief was het gebruikmaken van de overzetveren tussen de eilanden en aansluitend een postrit over de eilanden, de Zeeuwse postweg.

Het ontstaan van een landpostverbinding

De postmeesters van Bergen op Zoom probeerden vanaf 1717 een 'Zeeuwse postweg' te realiseren en de Zeeuwse brieven over hun postkantoor te laten lopen voor verder vervoer naar Holland of naar de Zuidelijke Nederlanden. Het eerste voorstel voor een landpostverbinding werd gedaan door David Meijnet, postmeester van Bergen op Zoom en Steenberg. In het Zeeuws Archief te Middelburg ligt van Meijnet een uitgewerkt voorstel voor een postverbinding met postrijders en overzetveren van Middelburg naar Bergen op Zoom (Archief Verheye van Citters, Zeeuws Archief).

Hij vermeldt op welke wijze vier geregelde postdagen mogelijk zijn, compleet met een urenschema voor de postrijder. Meijnet maakte in zijn voorstel gebruik van het overzetveer over het Sloe en van het veer over de Oosterschelde tussen Yerseke en Nieuw-Strijen op het eiland Tholen. Zijn voorstel heeft niet tot deze verbinding geleid om de simpele reden dat hij ervan uitging dat postmeester Van Rhee van Middelburg dat wel zou willen regelen tot Tholen. Van Rhee was echter niet in staat dit te doen, omdat hij gebonden was aan de contracten die koopmansboden en schippers gesloten hadden met het stadsbestuur voor het brievenvervoer naar Dordrecht, Rotterdam en Amsterdam. En die brieven waren essentieel voor een rendabele postrit.

Tot de regentenfamilies van Bergen op Zoom behoorde de familie Le Jeune. Het was Jacques le Jeune die kans zag een landpostverbinding tot stand te brengen overeenkomstig het voorstel van postmeester Meijnet van Bergen op Zoom, maar dan met Steenberg als 'Generaal Kantoor' voor de Zeeuwse correspondentie. Toen postmeester Meijnet in 1733 overleed, kwam het postmeesterschap van Bergen op Zoom en van Steenberg vacant. Le Jeune bemoeide zich niet met de Bergse vacature maar zag mogelijkheden in die van Steenberg, buiten de invloedssfeer van de markies van Bergen op Zoom. Hij had meer vertrouwen in de

De landpostroute tot Rotterdam. Detail van de postroutekaart uit *De Zeeuwsche Landpost*, De Baar, 1996.

Prins van Oranje als heer dan in de markies. Hij besloot zich tot de Prins van Oranje, als Heer van Steenberg, en tot de Domeinraad te wenden met voorstellen voor een 'Generale posterij ten behoeve van de Zeeuwsche correspondentie'.

Hij kreeg bericht van de Domeinraad dat de prins en de Domeinraad met zijn plannen instemden. De ideeën van Le Jeune pasten namelijk zeer goed in de plannen van de prins om controle over de posterij in de Republiek te krijgen. Via het postkantoor van Steenberg zou de Zeeuwse correspondentie gecontroleerd kunnen worden. De Raad adviseerde de prins om de gevraagde commissie als postmeester te verlenen. De prins volgde het advies op en op 28 augustus 1734 ontving Le Jeune de gevraagde commissie. Hij kon nu aan het werk.

Dat werk viel echter tegen. Hij had twaalf jaar nodig om de gewenste postroute met de aansluitende veerverbindingen te realiseren. Pas in 1746 werd de eerste postrit verreden van Vlissingen naar Steenberg. Middelburg en Zierikzee deden toen nog niet mee, omdat ze geen voordelen zagen in de landpostroute voor hun inwoners. In 1763 ging Middelburg echter toch gebruikmaken van de nieuwe, snellere route. Zierikzee volgde in 1766.

De Zeeuwse postroute

De Zeeuwse postrit liep van het Sloeveer tussen Walcheren en Zuid-Beveland naar het postkantoor in Steenberg.

De postloper van Veere en de postrijder van Vlissingen brachten op zondag en woensdag een afgesloten brievenmaal tot aan het Sloeveer. Tot 1750 was dat postveer het Groot Sloeveer bij Arnemuiden, daarna het Klein Sloeveer van Sint Joosland naar de Zuid-Kraaijerpolder in Zuid-Beveland. In 1755 werd besloten het veer te verleggen naar de Rapenburgpolder (Walcheren) en de Noord-Kraaijerpolder (Zuid-Beveland) op voorstel van de postmeesters van Veere en Vlissingen.

Sandberg schrijft daarover: "In 1755 sloten de ambachtsheeren met de postmeesters te Vlissingen en te Veere een overeenkomst betreffende het vervoer van post over een nieuw overzetveer van de Noord-Kraaijerpolder [Zuid-Beveland] op Sint Joosland tegen een jaarlijkse recognitie ten behoeve van eerstgenoemden van 20 pond [Vlaams]. De postmeesters moesten aan de veerschipper een hengst [soort schip] leveren en dat vaartuig onderhouden. Als het veerschip versleten of verongelukt was moesten zij het vervangen door een andere hengst. Zij namen op zich aan de kant van Sint Joosland een huisje te doen bouwen ten behoeve van de postiljons en de veerschipper. De ambachtsheren moesten voor aanlegplaatsen en veerdammen aan beide zijden zorgen, alsmede een woonhuis met schuur en stalling op de dijk van de Noord-Kraaijerpolder voor de veerschipper laten bouwen" (Sandberg, pag. 28, Wilderom, pag. 412).

Postrijder te paard. Ets, Jan Luyken, 1711 (collectie Rijksmuseum Amsterdam).

Aan de Walcherse kant werd in eerste instantie een posthuisje gebouwd voor de veerschipper, later werd dat een veerhuis met herberg (nu boerderij 'Het Sloeveer' aan de Sloeweg).

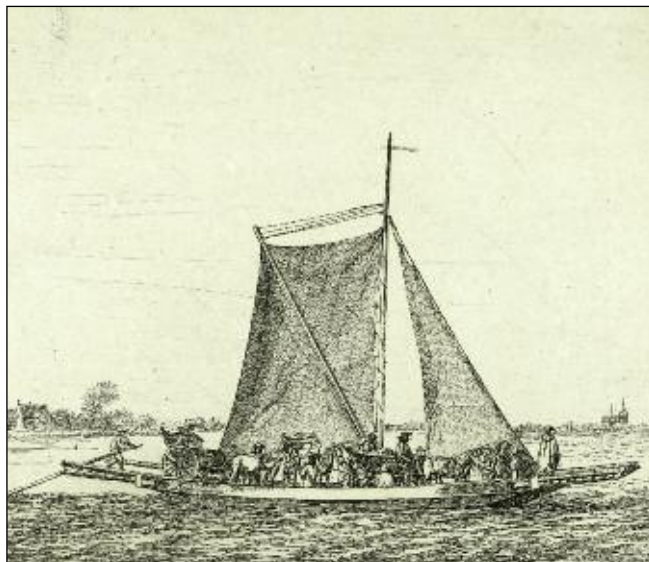
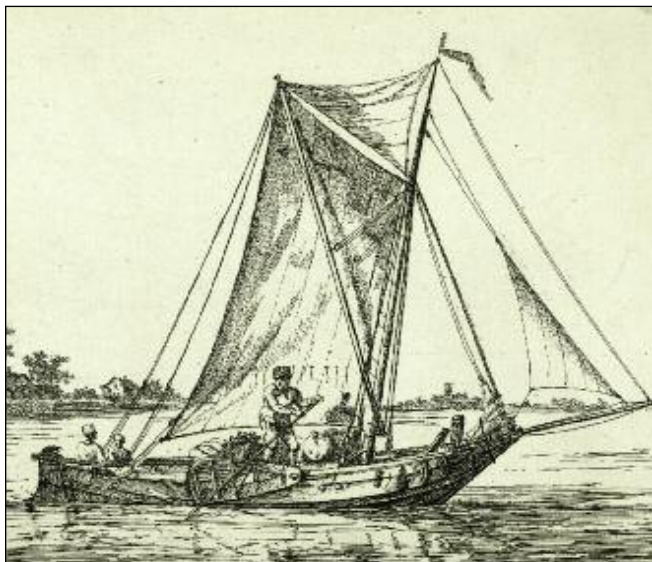
Aan de Bevelandse kant van het Sloe werd een veerhuis met schuur gebouwd. Daar stond de Goese postrijder te wachten op de Walcherse brievenmalen. Hij reed vervolgens via 's-Heer Arendskerke naar Goes, waar het postvalies van Goes werd toegevoegd aan de '*generaele maele*'. Er bestond een regeling voor het wisselen van de valiezen wanneer de postrijder bij Goes arriveerde als de stadspoorten gesloten waren. In het contract met Thomas Bakers, postcommies in Goes, staat: "*Dat het comptoir van Goes ten zijnen laste meede zal neemen het beloonen der geen, welke buyten Goes des nagts de maele met brieven aanneemen en afgeeven als die in de stad niet kunnen koomen*" (Resoluties Burg. en Schepenen van Goes, 1-1-1763).

De postrijder reed daarna via Kloetinge en Kapelle naar Yerseke, waar zich het door Le Jeune opgerichte postveer over de Oosterschelde bevond. Weliswaar was er al een bestaand overzetveer, maar dit voldeed niet aan de eisen voor een snelle postverbinding. Le Jeune had met het postveer te maken met twee ambachtsheren die beiden een veerrecht hadden, namelijk de ambachtsheer van Westkerke (Tholen) en de ambachtsheer van Yerseke (Zuid-Beveland). Sandberg schreef over het contract tussen

Le Jeune en de ambachtsheer van Westkerke:

"De ambachtsheer Mr. J.P. Gibbons stond bij overeenkomst van 5 januari 1746 aan de postmeester Jacques le Jeune te Bergen op Zoom toe een veer op te richten aan de Nol, niet ver van de Pluimpot aan de Oosterschelde, het veer van Gorishoek. Laatstgenoemde moest op eigen kosten alles doen maken wat voor het veer was vereist: aanlegplaats, spui, rijswerken aan de kade etc. en zorgen voor een veermanswoning. Deze overeenkomst werd voor 20 jaren aangegaan, na welke tijd een volgende veerman het veermanshuis tegen taxatieprijs mocht overnemen. De eerste twaalf jaren behoeft de contractant niets te betalen en daarna jaarlijks negen gulden. Het contract ging op 1 februari 1746 in en betrof de uitoefening van een overzetveer van een bepaalde plaats uit, met uitsluiting van ieder ander om aldaar een overzetveer te stichten" (Sandberg, pag. 121).

Yerseke, ten noordwesten van Yerseke, was een buurtschap met een kade aan de Oosterschelde. De kade was geschikt voor het postveer dat Le Jeune voor ogen stond tussen Gorishoek op Tholen en Zuid-Beveland. Hoe een en ander in Yerseke werd geregeld is onduidelijk. In 1748 was volgens Sandberg sprake van het bouwen van een veerhuis door Jacques Lezenne en mogelijk opnieuw in 1788 door Adriaan Griep. Volgens Sandberg heeft Le Jeune mogelijk zelf het tegenveer gepacht van de ambachtsheer van Yerseke. Uit het archief van Le Jeune blijkt echter niet

Een veerschuit (hengst) zoals die over het Sloe en de Oosterschelde voer en (rechts) een veerpont zoals die gevaren zou kunnen hebben over de Eendracht bij Tholen. Met een veerpont kon ook het paard van de postrijder worden overgezet. Etsen, Gerrit Groenewegen, 1791 (collectie Rijksmuseum Amsterdam).

of hijzelf een contract sloot met de ambachtsheer of met de veerman van het overzetveer. In ieder geval was er een veerhuis en veerschuit aanwezig aan beide zijden van de Oosterschelde, in tegenstelling tot het Sloeveer dat slechts van de Walcherse zijde werd bediend.

Bij Yerseke kwam het veerhuis bijna vanzelfsprekend de functie van posthuis. De veerman zorgde voor het in ontvangst nemen en het afgeven van de brievenmalen aan de postrijder. De postrit naar het Sloeveer werd ook vanuit dit posthuis georganiseerd, zodat de postrijder meteen kon vertrekken na aankomst van de veerschuit. Vermoedelijk reed er ook een (post)koets van en naar Goes. Een postkoets had niets van doen met het brievenvervoer. Een postkoets was bedoeld voor passagiers en voor het vervoer van kleine pakketten. De koets reed van post (halte) naar post, vandaar de naam. Zo is ook bekend dat er een (post)koets reed van Goes naar het Sloeveer.

De Steenbergse postrijder reed niet verder dan het veer bij Gorishoek in Tholen. Hij gaf daar zijn brievenmaal aan de veerman en ontving of wachtte daar op de Zeeuwse brievenmaal. Na ontvangst van het postvalies in de haven van Gorishoek reed hij via Westkerke, Scherpenisse en Poortvliet naar de stad Tholen, waar de Thoolse brieven voor Steenberg werden opgehaald en de losse brieven uit Goes en/of Walcheren voor Tholen werden afgegeven. (Vanaf 1766 kwamen er in Scherpenisse ook de brieven uit Zierikzee bij.) Van Tholen ging het over de Eendracht naar Steenberg waar de brieven werden gesorteerd tot briefpakketten voor de steden waarmee contracten waren afgesloten. Deze briefpakketten werden gebundeld tot malen voor de aansluitende postritten naar Holland en Brabant.

De postroute bleef nagenoeg ongewijzigd tot de nationalisatie van de brievenposterij in 1803. In de lijst van postritten, die in 1804 werd gepubliceerd, worden ook de ritten voor de Zeeuwse correspondentie beschreven. Daaruit blijkt dat de wijzigingen minimaal zijn geweest:

- Van Steenberg over Tholen en Poortvliet naar Scherpenisse en het veer bij Gorishoek.
- In Scherpenisse een zijrit over Sint Maartensdijk en

Stavenisse naar het veer bij Vianen, vandaar verder naar Ouwkerk en Zierikzee.

- Van Gorishoek gingen de malen over de Oosterschelde naar Yerseke. Daar begon de Bevelandse rit over Wemeldinge, Kapelle en Kloetinge naar Goes. Daarna ging het verder naar 's-Heer Hendrikskinderen, Wissekerke, 's-Heer Arendskerke en ten slotte naar het Sloeveer aan de dijk van de Noord-Kraaijertpolder.
- Aan de overzijde van het Sloe (Rapunburgpolder) begon een postrit over Arnemuiden naar Middelburg en vervolgens via Oost-Souburg naar Vlissingen. De brieven voor Veere werden vanaf het Sloeveer door een voetbode naar Veere gebracht.

In de Franse tijd (1795-1813) ging de Zeeuwse post niet meer over Steenberg, maar via Bergen op Zoom. De postrit verliep toen van Bergen op Zoom via Tholen naar de andere Zeeuwse eilanden. De opening van de Kreekrakdam in 1867 maakte dat de spoorlijn doorgetrokken kon worden van Bergen op Zoom tot Goes en na aanleg van de Sloedam in 1871 zelfs tot Vlissingen. De rol van de postrijders op de Zeeuwse postweg was daarmee uitgespeeld. De briefpost werd voortaan met de trein vervoerd. Zeeland had daarmee een nieuwe overlandroute voor de in- en uitgaande correspondentie naar Holland en Noord-Brabant.

Kees de Baar

Kees de Baar doet onderzoek naar en publiceert over de postgeschiedenis van Zeeland. Hij is lid van de Nederlandse Academie voor Filatelie en van het Costerus-kapittel voor wetenschappelijk posthistorisch onderzoek.

Bronnen

G.F. Sandberg, *Overzetveren in Zeeland*. Arnhem, 1978.
M.H. Wilderom, *Tussen Afsluitdijken en Deltadijken, deel 3. Vlissingen*, 1968.
Gemeentearchief Goes, *Resoluties en notulen*.
Nationaal Archief, 's-Gravenhage, *Familiearchief Le Jeune*.
Nationaal Archief, 's-Gravenhage, *Archief Nassause Domeinraad, Postzaken Steenberg*.
Zeeuws Archief, Middelburg, *Verzameling Verheye van Citters*.

Eigen publicaties

C.F. de Baar, *De Zeeuwse Landpost*, Notities van de Ned. Academie voor Filatelie, nr. 20/21 (1996).
C.F. de Baar, *De Zeeuwse brievenposterij*. Posthistorische Studies nr. 32. Ned. Ver. van Poststukken- en Poststempelverzamelaars, Arnhem 2015.

De Oosterschelde en het 'gemaakte' landschap van Sint Philipsland (foto Joop van Houdt, Beeldbank Rijkswaterstaat).

2018
EUROPEES JAAR
VAN HET CULTUREEL
ERFGOED
#EuropeForCulture

Europees Erfgoedjaar: over landschappen, routes en linies

Het jaar 2018 is Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed. Elke maand staat in het teken van een ander thema. In het vorige nummer van *Zeeuws Erfgoed* traptten we het jaar af met de eerste drie maandthema's. Ditmaal zijn de thema's van april, mei en juni aan de beurt: Gemaakt landschap, Europese routes en Verdedigingslinies.

Gemaakt landschap

Het thema van de maand april was op het lijf van Zeeland geschreven: gemaakt landschap. Het Zeeuws landschap is immers voor een belangrijk deel door mensenhanden tot stand gebracht. De bevolking realiseerde grote bedijkingen in de vorm van polders maar ook kleinere landschapselementen, zoals stelbergen en hollestellen.

Delen van het oudste landschap komen in het zuiden van Zeeuws-Vlaanderen in de vorm van dekzandruggen nog aan de oppervlakte. Later ontstonden slikken en schorren en een duinenrij. Achter de lage duinen vormde zich uiteindelijk een dikke veenlaag, waarop in de eerste eeuwen voor Christus mensen gingen wonen. Zij groeven greppels en sloten om de afwatering te verbeteren en legden op sommige plekken dijkes aan om zich tegen de zee te beschermen. Vanaf ongeveer 200 na Christus rees de zeespiegel en werden grote gaten in de duinenrij geslagen. De bewoners van het binnenland trokken weg. Nu ontstond een deltagebied met eilanden.

Toen zich eind zesde eeuw een flinke laag klei had afgezet op het voormalige veengebied raakte het gebied opnieuw bevolkt. De dichtgeslibde stroomgeulen ontwikkelden zich

tot kreekruggen, waar de bevolking akkers, boerderijen en wegen aanlegde. Daar ontwikkelden zich ook de dorpen. De laaggelegen, natte poelgebieden tussen de kreekruggen waren in gebruik als gras- en hooiland. Watergangen en uitwateringssluizen gingen hier de overlast van het binnenwater tegen.

De bevolking legde vanaf de elfde eeuw dijken aan om zich tegen het water te beschermen. Deze bedijkingen werden gevolgd door ringdijken waarmee een grotere kern werd ingesloten. Zo kreeg Walcheren in de twaalfde eeuw een ringdijk. In de buitendijkse schorrengebieden werden vluchtplaatsen (stelbergen) aangelegd, alsmede hollestellen, bekkens met regenwater die dienden als drinkplaatsen voor het vee.

Buiten het oudlandgebied werd nieuw land aangewonnen. Het Eiland van Cadzand werd al in de twaalfde eeuw ingepolderd. Elders kwamen vanaf de dertiende eeuw 'offensieve' bedijkingen voor. Door stormvloed en inundaties gingen in de vijftiende en zestiende eeuw grote oppervlakten land verloren. Veel ervan werd daarna teruggewonnen. De jonge klei die er was opgeslibd was uiterst vruchtbare landbouwgrond. De nieuwe polders

De vestingwallen van Retranchement, zichtbare sporen van de Staats-Spaanse linies.

Verdedigingslinies

Verdedigingslinies staan in de junimaand van het Europees Erfgoedjaar centraal en de sporen daarvan zijn met weinig moeite door heel Zeeland aan te wijzen. Door zijn ligging in de Scheldedelta is Zeeland in militair-strategisch opzicht een belangrijk gebied. Met ringwalburgen verdedigden de bewoners van het gebied zich tegen invallen van de Vikingen. In Zeeuws-Vlaanderen vormden zich vanaf de zestiende eeuw de Staats-Spaanse linies. Zo'n vierhonderd jaar later trok de Duitse bezetter langs duizenden kilometers Europese kust de Atlantikwall op.

De verdedigingslinies vertellen het verhaal hoe vrienden en vijanden binnen Europa steeds veranderden.

Op hun tochten deden de Vikingen vanaf de negende eeuw ook Zeeland aan. Met name ringwalburgen herinneren aan deze tijd. Ze werden door de lokale bevolking opgetrokken om zich daar te kunnen terugtrekken bij invallen van de Vikingen. De ringwalburgen lagen in een lijn van zuid naar noord: Oostburg, Oost-Souburg, Middelburg, Domburg en Burgh.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog ontstonden de zogeheten Staats-Spaanse linies. Hiervoor werden bestaande verdedigingswerken verbeterd en nieuwe verdedigingswerken aangelegd. Ook na de Tachtigjarige Oorlog zouden ze worden uitgebreid en vernieuwd, tot aan de inval van de Fransen in 1794. Behalve vestingsteden, als Sluis en Hulst, maakten forten met wallen en grachten, en linedijken er deel van uit. De forten werden op strategische plekken gebouwd, daar waar het omliggende gebied goed gecontroleerd kon worden. Ze bestonden uit een verhoging van aarde met een wachttorens daarop, soms ook met kruis- magazijnen en huisvesting voor soldaten. De dijken hadden eveneens een militaire functie; ze werden doorgestoken om een gebied onder water te zetten zodra de vijand naderde. In de achttiende eeuw verreezen afwateringssluizen die ook als inundatiesluis dienst konden doen. De Zwartenhoekse

Zeesluis en de sluis bij fort Het Boerenmagazijn zijn nog altijd als zodanig herkenbaar. Zichtbare verwijzingen naar de Staats-Spaanse linies zijn onder meer ook de Olieschans en Kruisdijkshans in West-Zeeuws-Vlaanderen. De dorpen Retranchement en Philippine en het huidige IJzendijke ontstonden uit een vesting. Omdat de versterkingen afwisselend door de Spaanse of de Staatse troepen werden aangebracht, afhankelijk van wie het gebied in handen had, worden deze linies nu de Staats-Spaanse Linies genoemd.

Een verdedigingslinie van enkele honderden jaren later betrof de Atlantikwall, door de Duitsers aangelegd tijdens de Tweede Wereldoorlog langs de kust van de Atlantische Oceaan en de Noordzee over een totale lengte van zo'n 6200 kilometer. Ook Zeeland werd daarin opgenomen. Vooral de monding van de Westerschelde werd zwaar verdedigd. Er werden verschillende soorten bunkers gebouwd en tal van andere hindernissen opgeworpen, zoals tankmuren, tankgrachten, mijnevelden en drakentanden (betonnen piramides). Op de stranden kwamen versperringen en prikkeldraad te staan, om te voorkomen dat geallieerde troepen er zouden landen. In 1944 werden daaraan op last van maarschalk Rommel schuin ingegraven palen toegevoegd die verbonden waren met staaldraad en mijnen: de 'Rommel-asperges'.

Overzicht maandthema's

De maandthema's voor de nog komende maanden zijn: Erfgoed is van ons allemaal (juli), Landgoederen en buitenplaatsen (augustus), Beladen erfgoed (september), Opgegraven geschiedenis (oktober), Religieus verleden (november) en Grenzeloos erfgoed (december).

Kijk op www.zeeuwseankers.nl voor verhalen en activiteiten in het kader van het Europese Erfgoedjaar. Volg ook @zeeuwseankers.nl op Twitter en Facebook.

Jeanine Dekker

Landschapsatlas Oosterschelde wil 'kennis samenbrengen'

Standaardwerk belicht een waaier van waarden

De Ramp van 1953 bracht in het zuidwesten van Nederland een tweedeling in de geschiedenis, vergelijkbaar met die van de Tweede Wereldoorlog voor heel Nederland: de tijd ervóór en de tijd erna. Dat stelt de *Landschapsatlas van de Oosterschelde*, het jongste boek van Kees Bos en Jan Willem Bosch.

Het boek is vooral een standaard- en naslagwerk over de landschapshistorie van de Oosterschelde vanaf de prehistorie tot onze tijd, mét een blik op de toekomst. De 464 pagina's tellende, zeer kloek uitgevoerde atlas is op 6 december vorig jaar gepresenteerd in de Nieuwe Kerk van Zierikzee. Oud-politicus en auteur Jan Terlouw nam het eerste exemplaar in ontvangst. Bos en Bosch hadden al ervaring in het gezamenlijk produceren van dit type boeken: in 2008 verscheen hun *Landschapsatlas van Walcheren*.

Inspiratiebron

Kees Bos heeft een loopbaan in het onderwijs achter de rug en startte zijn carrière als geograaf. Na de politieke geografie werd de historische geografie zijn passie, hetgeen al bleek in de jaren tachtig van de vorige eeuw met publicaties over onder meer de Zeeuwse vliedbergen. Het concept en het doel van de Oosterscheldeatlas is min of meer gelijk aan dat van de Walcherse atlas, vertelt hij: "Het samenbrengen in een standaardwerk van de kennis over het landschap en de landschappelijke ontwikkeling, die voordien verspreid aanwezig was. Enerzijds voor alle liefhebbers, anderzijds als inspiratiebron voor beleidsmakers, politici, planontwikkelaars om vooral de landschappelijke waarden te respecteren. Die waarden zijn zowel cultuurhistorisch, archeologisch, aardkundig als ecologisch van aard."

Waar Bos en Bosch bij de Walcherse atlas nog met meerdere co-auteurs werkten, maakten ze bij het nieuwe boek alleen gebruik van deskundige bijdragen van Aad Smaal (visserij), Tom Ysebaert (ecologie) en Arno Nolte (getijdenmorfologie). "Deze atlas is duidelijk een product van ons samen", zegt Kees Bos, "waarbij Jan Willem meer gefocust was op architectuur, landinrichting, energie en beeldvergelijkingen van voor en na de Ramp. En ik meer op de historische geografie, de landschapsgeschiedenis en de cartografie. De cartografische reconstructies zijn gemaakt door medewerkers van Bosch-Slabbers."

Oudere rampen

De eerste van zeven reconstructiekaarten in de landschapsatlas vormt al de afsluiting van een zeer lange ontwikkeling, en toont ongeveer het landschap dat de Romeinen aantreffen. De zevende geeft het beeld weer van het landschap anno 2017. Dit langetermijn-perspectief weerspiegelt zich ook in de behandeling van de Februariramp. Hoofdstuk 8 integreert het verhaal daarvan met een voorgeschiedenis van waarschuwingen

Kees Bos (collectie C.F. Bos).

door Johan van Veen en anderen, en met de navolgende ontwikkelingen van het Deltaplan tot en met het Schelde-Rijnkanaal.

Veel Zeeuwen zien Ramp en Deltawerken nog altijd als de meest ingrijpende fenomenen uit de historie van het Scheldegebied. Bos wijst op een periode die nog ingrijpender was. "Dat waren de rampen van de zestiende eeuw", stelt hij. "Met name de vloed van 1530, 1532 en 1570, waarbij het oosten van Zuid-Beveland en het Markiezaat van Bergen op Zoom verloren gingen, voor het grootste deel zelfs tot op heden."

'Cruciale figuren'

Genoemde Johan van Veen is een van de vijf 'cruciale figuren' aan wie de Oosterscheldeatlas speciale aandacht schenkt. De overigen zijn Andries Vierlingh, Andries Schraven, Robert de Muralt en Henk Saeijs. Bos: "Het Oosterscheldeland heeft natuurlijk niet alleen zijn aanzien gekregen door deze waterbouwers. In het huidige landschap zijn er nog steeds (minimaal, maar nog wel aanwezig) oude steenglooingen, waar Vierlingh zich in de zestiende eeuw mee bemoeide. Ook de Muraltmuren van een eeuw geleden zijn nog een cultuurhistorisch kenmerk. Johan van Veen is de vader van het Deltaplan. Dammen, dijken en sluiscomplexen zijn prominente elementen in het landschap. Maar dat is ook de Zeelandbrug, dat is ook het Schelde-Rijnkanaal, dat zijn ook de windmolens. Daar had geen van die vijf genoemden mee te maken. Wel de ecologische kwaliteiten, waaraan Henk Saeijs een grote slinger heeft gegeven."

▲ Dijkval in de Zuidhoek van Schouwen, circa 1750. Stadhuismuseum, Zierikzee (bron: Oosterscheldeatlas).

▼ Verdrongen Land van Zuid-Beveland, circa 1545. Kaart (fragment) door C. van Zuerendonck (bron: Oosterscheldeatlas).

Burghsluis vóór de Ramp en in 2017 (bron: Oosterscheldeatlas).

“Ook economie is een niet te verwaarlozen factor die het landschap heeft bepaald. In de jaren zestig dacht men nog de schelpdiercultuur te kunnen compenseren met geld. En wat er nu met geld gebeurt zie je in de ontwikkelingen in de recreatiesector. De atlas neemt geen blad voor de mond als het gaat om het signaleren van ongewenste ontwikkelingen. Kassenbouw bij de Rattekaai, aquacultuur onderaan de Zeelandbrug, foute recreatieve ontwikkelingen tot aan sommige buitenproportionele, niet goed in het landschap passende informatieobjecten van het Nationaal Park toe.”

‘Dr. Cassandra’

Waterstaatkundig ingenieur Johan van Veen (1893-1959) waarschuwde al vóór de Tweede Wereldoorlog in publicaties voor de te lage dijken in het zuidwesten, maar wel onder het pseudoniem ‘dr. Cassandra’. “Van Veen maakte zich voor en tijdens de oorlog grote zorgen om de veiligheid”, zegt Bos. “Hij wist dat de dijken te zwak waren, maar kon als ambtenaar niets naar buiten brengen zonder toestemming van de politiek verantwoordelijken. Dat deed hij toch onder die schuilnaam. Qua formaat behoort hij tot de grote waterbouwers uit de Nederlandse geschiedenis. Ik zou hem met ir. Lely willen vergelijken. Je kunt in de atlas lezen hoe betrokken, creatief en wetenschappelijk hij zijn rapporten schreef en zijn waarschuwingen onderbouwde. Maar net als de anderen die we eruit pikken moet je hem wel in zijn tijd zien: de jaren dertig tot en met vijftig van de vorige eeuw. Hoewel hij niet de natuurblinde ingenieur was waarvoor sommigen hem versleten was veiligheid nummer één.”

Bioloog Henk Saeijs markeert in de atlas de ecologische revolutie, die in de jaren zeventig begon. “Ik kende hem persoonlijk en had met hem te maken in de tijd dat ik voor de Hogeschool Zeeland bezig was met de Aquatische Ecotechnologie”, vertelt Kees Bos. “Ik vond het leuk om hem de eer te geven die hem toekomt als een van degenen die de ecologie in het waterbeheer heeft ingebracht.”

Veiligheid op termijn

Ondanks de alarmerende publicaties van dr. Cassandra en anderen meenden bepaalde auteurs vóór 1953 dat er vanwege de moderne waterstaatstechnologie geen ernstige overstromingsrampen meer waren te duchten; maar toen kwam de Ramp. Hoe ziet Kees Bos in het licht daarvan de

jongste generatie dijkverhogingen en andere maatregelen, die in theorie een storm moeten weerstaan die ‘gemiddeld maar eenmaal in de 4000 jaar’ plaatsvindt?

“Ik denk wel dat Nederland de kennis in huis heeft en rijk genoeg is om ook op termijn de veiligheid zeker te stellen”, meent hij. “En ook dat het kan op een manier die we nu belangrijk vinden: duurzaam, klimaatneutraal, of welke woorden je er aan wilt geven. In de atlas doen we voor een middellange termijn, zo’n 50 tot 70 jaar, ook suggesties voor detailoplossingen. Maar wat voor Nederland geldt, geldt mogelijk niet voor alle delen in de wereld. Dat is zorgelijker. En of we het voor de zeespiegelstijging noodzakelijke werk ook op een verantwoorde wijze zullen uitvoeren is een tweede. Er zijn zoveel factoren die een toekomst onzeker maken. In de jaren dertig van de vorige eeuw dachten we nog dat er geen oorlog zou komen.”

Jan Kuipers

Kees Bos | Jan Willem Bosch, *Landschapsatlas van de Oosterschelde. Spiegel van verleden, venster op de toekomst* (Koudekerke, 2017).

Elke schenking heeft een verhaal

Het Watersnoodmuseum is een museum dat de verhalen van mensen vertelt. Die verhalen maken veel indruk op bezoekers. Bijna dagelijks ontvangt het Watersnoodmuseum nieuwe schenkingen. Geen kostbaarheden, maar heel persoonlijke dingen waarvan het achterliggende verhaal je raakt. De schenkers, mensen die de Ramp van 1953 hebben meegemaakt of nabestaanden, vinden dat de spullen in het museum thuishoren.

De tijdelijke expositie '65 schenkingen - Elke schenking heeft een eigen verhaal' vertelt het verhaal over de Ramp aan de hand van 65 objecten. De tentoonstelling in het Watersnoodmuseum is te zien tot 1 februari 2019.

Hoewel de Watersnoodramp van 1953 nu 65 jaar geleden is, leeft hij voort op allerlei manieren. Onder andere in de vele schenkingen die het Watersnoodmuseum ontvangt. Annie Ponsioen en Corry Slager, vrijwilligsters bij het museum, weten er alles van. Zij noteren de gegevens van alle schenkingen, het verhaal erachter en stellen de jaarlijkse wisseltentoonstelling samen.

"De diversiteit aan voorwerpen is enorm en dat blijft boeien", vertelt Annie. "Servies, bijbels, kleding, penningen, schilderijen, gereedschappen en keukenartikelen." "We krijgen ook nog steeds veel tijdschriften en kranten uit die tijd", vult Corry aan. "Natuurlijk hebben we inmiddels heel wat in veelvoud. Maar toch ontbreken er nog exemplaren die we ooit hopen te krijgen."

De schenkingen zou je in twee categorieën kunnen verdelen: objecten die de Ramp hebben overleefd en voorwerpen die zijn voortgekomen uit de wederopbouw. Annie: "De verhalen achter de spulletjes van de Ramp zijn vaak schrijnend. Soms is er van een heel huishouden slechts één kenmerkend stukje servies teruggevonden, de rest is allemaal weggespoeld."

Waar het bij de eerste categorie logischerwijze om unieke objecten gaat, zie je onder de voorwerpen uit de wederopbouw soms een veelvoud aan vergelijkbare artikelen. "Zo hebben we heel veel herdenkingstegeltjes en Delfts blauwe bordjes", legt Corry uit. "Die zijn speciaal gemaakt en verkocht na de Ramp. De opbrengst ging naar het Rampenfonds. Verder hebben we veel borduurwerk. De patronen komen uit de damesbladen *Beatrijs*, *Libelle* en *Margriet*. De onderwerpen, ramp en wederopbouw, zijn identiek, maar de uitvoering verschilt per maakster. We hebben wel veel dubbel, maar de verhalen erachter zijn altijd anders. We nemen daarom elke schenking aan, alleen kunnen we niet alles tentoonstellen."

Noodzender

In de loop van 1 februari is er met de overstroomde gebieden contact gelegd en komt de eerste hulpverlening van buiten op gang. Alleen met Schouwen-Duiveland, dat voor circa 85 procent overstroomd was, is nog geen contact mogelijk. Alle telefoonlijnen zijn stuk. Pas op de vroege maandagochtend van 2 februari ontvangt Middelburg een eerste signaal uit Zierikzee.

Radiotechnicus Peter Hossfeld had met materiaal uit de radiowinkel waar hij werkte, de noodzender PAOZKR gemaakt. Daarmee laat hij de buitenwereld weten welke ramp er zich op het 'vergeten' eiland voltrokken had. De eerste vraag is naar vliegtuigen die rubberboten en voedsel kunnen dropen.

Schenker: Peter Hossfeld, plaats onbekend.

Die verhalen zijn overigens niet altijd bekend. De eerste jaren werden de schenkingen in ontvangst genomen zonder iets te noteren. Er was voor de voorwerpen ook geen ruimte, het museum beschikte over slechts één caisson. Alles verdween direct in de opslag.

In 2009 breidde het Watersnoodmuseum uit met de drie overige caissons. Voor de inrichting ervan werd onder meer uit het eigen depot geput. Er ontstond de behoefte om meer vast te leggen. "Voordat het vernieuwde museum in 2009 openging, heeft Jan Heinen de registratie opnieuw opgezet, waarbij Adri Boshoven en ik geholpen hebben", vertelt Annie. "Dat was de eerste keer dat alles overzichtelijk op papier kwam te staan. Tegenwoordig hebben we een schenkingsformulier waarmee we allerlei gegevens kunnen vastleggen. Het mooiste is natuurlijk als de schenkers veel weten en ons dat laten weten."

Het Watersnoodmuseum krijgt het hele jaar door schenkingen. "Het aantal mensen dat de Ramp bewust heeft meegemaakt, neemt af", zegt Corry. "Hun kinderen en kleinkinderen willen voorwerpen die met de Watersnoodramp te maken hebben lang niet altijd bewaren. Gelukkig brengen ze die dan naar ons. Vooral als er bijzondere evenementen zijn, zoals de jaarlijkse herdenking, de daaropvolgende open dag of de Oral History Dag, krijgen Annie en ik het drukker. We zijn blij met elke schenking en vooral ook met het verhaal dat erbij hoort."

Bron

Heuff, J., 65 schenkingen - Elke schenking heeft een eigen verhaal (Ouwkerk: Watersnoodmuseum, 2018).

Rieten koffer

Als het water het huis van de familie Biemond in Oosterland binnendringt, maakt de familie zich klaar voor evacuatie. Teun is pas drie dagen oud, waar moeten de kersverse ouders hun baby in vervoeren? De wieg is te zwaar, de wandelwagen komt niet door het hoge water. Een rieten koffertje biedt de oplossing.

Veilig en droog wordt Teun geëvacueerd naar Bruinisse. Daarna reist het gezin door naar familie in De Kaag. Uiteindelijk keert iedereen terug naar Oosterland. Daar woont Teun nog steeds. Lokaal is hij bekend als de kaasboer van Schouwen-Duiveland.

Schenker: Teun Biemond, Oosterland

De 'moddermeisjes'

Nadat het water was bedwongen, bleven modder en zand achter in de huizen en andere gebouwen die de Ramp hadden weerstaan. Onder de hulpverleners waren onder meer huisvrouwen, leerlingen van huishoudscholen, leden van de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers (UVV) en van de Vrouwelijke Vrijwillige Hulpverlening (VVH). Zij gaven gehoor aan de oproep voor sopploegen en werden later de 'moddermeisjes' genoemd. Uit het hele land kwamen meisjes en jonge vrouwen die in ploegen woningen schoonmaakten en het textiel en serviesgoed uitkookten vanwege

mogelijk besmettingsgevaar. Zij zouden telkens tien tot veertien dagen werken en werden voorzien van een blauwe overall en laarzen. Ook voor schoonmaakmiddelen, voeding en onderdak werd gezorgd. De moddermeisjes werden veelal bijgestaan door de lokale huisvrouwen voor zover zij niet waren geëvacueerd. Op 9 juni was er in het Kurhaus in Den Haag een reünie van duizend moddermeisjes die met name in Zuid-Holland hadden gesopt. Zij ontvingen allen een herinneringsspel.

Schenker: mevrouw Schouten-de Mik, Polsbroek

Canvas tas

De familie Van den Hoek zat op de zolder van boerderij Roosjeshof in de polder bij Kerkwerve. Een vliegtuig wierp rubberboten, opgevouwen in tassen, uit. Een van die gele canvas tassen viel door het dak op zolder. Door de klap ontvouwde de rubberboot zich. Met veel moeite wist de boer de boot in het water (dat in de schuur stond) te krijgen. Daarna klom het gezin over de dakspanten in de boot. Het jongste zoontje, de elf maanden oude Arie, was

door de moeder in de canvas tas van de boot gestopt zodat hij droog zou blijven. Bij een hoger gelegen punt werd het gezin uit de boot geholpen. Toen de tas werd aangepakt alsof er bagage in zat, riep de moeder: "Pas op, daar ligt mijn kind in!". Het gezin overleefde de ramp, aan de Heuvelsweg werd een nieuwe boerderij gebouwd.

Schenker: B. van der Wekken, Kerkwerve

Trots op mijn monument

Weggaan om terug te keren. Dat is van toepassing op Clasiën Rooze-Stouthamer. Na een verblijf van zo'n 30 jaar in België besloten zij en haar man Joop om hun zelfgebouwde huis bij Grimbergen te verruilen voor de boerderij waar Clasiën haar jeugd doorbracht. Terug naar Zeeland, terug naar Ellewoutsdijk: in het zuidelijke puntje van de Zak van Zuid-Beveland, nabij de Westerschelde.

"De naamgeving van de rubriek 'Trots op mijn monument' vind ik niet helemaal passen", zegt Clasiën direct na binnenkomst. "Wij voelen ons niet 'trots' om op deze boerderij te wonen. 'Trots' doet me eerder denken aan pronken. Nee, trots voel ik mij niet. Dat past overigens ook niet in een dorp als Ellewoutsdijk."

"We zien het eerder als 'zorgdragen', om het vervolgens na een bepaalde periode weer aan een volgende generatie door te geven", vult echtgenoot Joop aan.

Als meisje van achttien verliet Clasiën in 1961 haar geboortedorp, om in Gent geschiedenis te gaan studeren.

Tijdens haar studie ontmoette ze in Brussel Joop, die aldaar een ingenieursstudie had gevolgd. Ze trouwden in 1967 en besloten te blijven wonen in België, aangezien Joop

inmiddels bij Philips België in Brussel werkte. Het gezin kreeg er vier kinderen: Martien, Hanna en de tweeling Veerle en Boudewijn. Hoewel ze in België woonden, was Zeeland nooit ver weg. Menige vakantie en menig weekend werden in Ellewoutsdijk doorgebracht: op het erf bij opa en oma of op de zeilboot op de Westerschelde.

In 1990 gaat Joop werken bij Philips Nederland in Roosendaal. Verhuisplannen dienen zich aan. Clasiëns moeder woont al die tijd nog steeds op de boerderij, ze is dan bijna 80 jaar. "Wat zou je ervan vinden als we in Ellewoutsdijk kwamen wonen", polst Clasiën voorzichtig bij haar moeder. "Het bleef stil... lang stil", vertelt Clasiën. "Moeder ging er eerst nog vanuit dat we dan in het vrijstaande huis naast de boerderij zouden gaan wonen. Maar al gauw beseft ze ook zelf dat het verstandiger was dat wij op de boerderij zouden gaan wonen." En zo geschiedt: in 1990 worden Joop en Clasiën de vijfde generatie in de familie die de boerderij betreft.

"Geenzins!", antwoordt Clasiën op de vraag of het een moeilijke beslissing was om weer terug op de boerderij te gaan wonen. "Is dat nu wel zo", vraagt Joop zich hardop af. Clasiën twijfelt: "Nou ja, die kou in het huis... dat vond ik als kind echt verschrikkelijk. Eén kolenkachel in een enkelsteens woonruimte, daar moesten we het mee doen. En de bovenverdieping was helemaal niet verwarmd. Het dakbeschot was erg oud, in de winter lag de stuifneeuw soms op je bed. Alleen bij extreme kou of als je ziek was mocht je beneden in de bedstede liggen, dichtbij de

kolenkachel." In de tussenliggende jaren van Clasiëns afwezigheid was er op de boerderij niet zoveel veranderd, dit gold echter niet voor het sociale leven: de meeste ooms en tantes waren overleden, veel leeftijdgenoten waren weggetrokken.

Voordat Clasiën en Joop hun intrek in de boerderij nemen laten ze het pand verbouwen onder leiding van een restauratiearchitect. Zo worden vóór de enkelsteens gevels binnenwanden geplaatst en wordt het dak geïsoleerd.

Alles zoveel mogelijk met behoud van historische details, respectvol. Intussen wonen Joop en Clasiën met hun

kinderen in een op het erf geplaatste caravan en slapen de kinderen bij oma op zolder.

"Een hectische, maar ook een leuke tijd", vertelt Clasiën.

"De boerderij had toen

overigens nog geen rijksmonumentale status", merkt Joop op. "Die hebben wij zelf aangevraagd, na de verbouwing. Met de aanvraag wilden wij behoud voor de toekomst borgen. Na circa 8-9 maanden werd de status door het Rijk gehonoreerd.

"Ook de varkens keken kleurrijk naar buiten"

Het stalraam in het voormalige varkenskot (foto's Mieke Wijnen Fotografie).

◀ Monumenteigenaren Clasiën en Joop bij de kastanjeboom in de voortuin van hun boerderij in Ellewoutsdijk.

Gezicht op de spui om en Havenstraat in Ellewoutsdijk, circa 1905. Rechts in beeld de boerderij van de familie Rooze (bron: ZB| Planbureau en Bibliotheek van Zeeland / Beeldbank Zeeland).

De cultuurhistorische waarde van de boerderij is hoog. Eén aspect betreft de ouderdom: volgens bronnen zouden delen van het woonhuis van voor 1500 dateren. Het oudste gedeelte van de woning is de zuidgevel. Deze is nog opgetrokken uit Zeeuwse moppen. Het keukengedeelte is in de achttiende eeuw tegen de noordgevel aangebouwd. Tegelijkertijd werd de kopgevel opnieuw in ijsselsteentjes opgetrokken. Nog weer later, in de negentiende eeuw, is tegen het woonhuis een nieuwe, gepotdekselde schuur geplaatst. Tegenwoordig is deze inmiddels deels versteende schuur slechts beperkt in gebruik: daar waar vroeger de karren, het vee en de paarden stonden, staat nu een caravan en wat klein materieel.

Het bezitten van een monumentale boerderij vraagt voortdurend onderhoud. Eigenlijk is het werk nooit klaar. Voor grote klussen nemen Joop en Clasien een lokale restauratieaannemer in de arm, de kleinere onderhoudswerkzaamheden voeren ze zelf uit. Op de vraag of de Monumentenwacht een toegevoegde waarde heeft, antwoordt Joop positief. "Om het jaar voert de Monumentenwacht een inspectie uit. Het voordeel hiervan is dat de wachters op plaatsen komen, waar je zelf moeilijk bijkomt. Daarbij voert de Monumentenwacht ook kleine reparaties uit. Maar soms geven we ook van onze kant advies", vertelt Joop. "Zo hebben wij de Monumentenwacht attent gemaakt op het bestaan van Cronolin, een kwalitatief hoogstaande lak die als teervervanger goed toepasbaar is."

Op het erf is ook veel monumentaal groen aanwezig. Veel is te danken aan Clasiens vader: zo liet hij door stichting Het Zeeuwse Landschap aan de achter de boerderij gelegen boomweide een beschermde status toekennen, waardoor opoffering aan oprukkende nieuwbouw kon worden voorkomen. Maar ook de paardenkastanje in

de voortuin is bijzonder: "Kort na zijn trouwen in 1938 plantte mijn vader een kastanje, als teken van verzoening, na een eerste echtelijke onenigheid", vertelt Clasien. Uit dit kleine scheutje groeide een echte boom, die zowel het oorlogsgeweld in 1944 als de Watersnoodramp van 1953 overleefde. Van jaar tot jaar groeide en bloeide de kastanjeboom als symbool van de liefde van haar ouders voor elkaar. Toepasselijk omschrijft Clasien haar eigen verbondenheid met het erf als 'verworteling'.

Bij het afscheid nemen we nog snel een kijkje in het voormalige varkenskot, lange tijd geleden door Clasien in gebruik genomen als werkruimte. Al gauw valt in het interieur een kleurrijk stalraampje op. "Nog door mijn grootvader aangebracht in de tijd dat dit nog een varkenshok was", licht Clasien toe. "Mijn grootvader vond nu eenmaal dat ook de varkens kleurrijk naar de buitenwereld moesten kunnen kijken", zegt Clasien met een glimlach.

Bent u ook zo'n trotse monumenteigenaar? Laat het de redactie weten!

Bent u ook zo'n trotse eigenaar of beheerder van een monumentenpand en wilt u uw verhaal delen met de andere lezers van *Zeeuws Erfgoed*, neem dan contact op met de redactie: zeeuws erfgoed@scez.nl. Het volgende interview verschijnt in het juninummer. De redactie is benieuwd naar uw keuze om juist in een monumentenpand te wonen en/of te werken. Uit de inzendingen maakt zij een selectie, zodat verschillende monumentcategorieën aan bod komen. Abonnees die aan de interviewreeks deelnemen, ontvangen voor hun medewerking de professionele portret- en detailfoto die bij hun verhaal wordt afgebeeld.

Skills Heroes in Hengelo

ROP-leerling behaalt derde plaats

Timmerleerling Harro Maljaars uit Aagtekerke is bij de Nederlandse Skills Heroes-wedstrijden restauratietimmeren in Hengelo als derde geëindigd met een kundig gerestaureerde kerkbank.

Harro wist het al van jongs af aan; hij wilde graag dingen met zijn handen maken, ook al was dat niet zo voor de hand liggend. Harro mist namelijk vanaf zijn geboorte aan beide handen een aantal vingerkootjes. Op het vmbo kwam hij in het tweede jaar in aanraking met het maken van werkstukken van hout. Hij vond dat zo leuk dat hij in het derde jaar voor de opleidingsrichting Bouw koos. Na het succesvol afronden van zijn vmbo-opleiding timmeren ging hij de mbo 2-opleiding volgen bij Scalda en Bouwmensen Zuidwest in Goes.

Tijdens zijn stage bij zijn leerbedrijven kwam Harro in aanraking met monumentale gebouwen. Zijn interesse in (het restaureren van) monumentale gebouwen was snel gewekt. Coördinator van de ROP, John Akkermans ontmoette Harro op een bouwplaats, waar Harro raamroedes aan het vervangen was. Ze raakten aan de praat en al gauw vroeg John aan Harro of hij eventueel interesse had in de Skills Heroes-wedstrijden restauratietimmeren. In eerste instantie twijfelde Harro of zijn eigen niveau hoog genoeg was om aan landelijke wedstrijden mee te doen. Maar uiteindelijk besloot hij de uitdaging aan te gaan. Na een trainingsweek op de werkplaats bij Bouwmensen Zuidwest én uitvoerige instructies van zijn leermeester van het leerbedrijf, toog Harro vol goede moed naar de tweedaagse wedstrijd in Hengelo. Samen met de andere leerlingen uit de overige regio's van Nederland lootten de deelnemers om het soort werkstuk dat ze moesten gaan maken tijdens de wedstrijd. Er werd geloot om de volgende werkstukken: het restaureren van een kerkbank, het maken van een bed uit onderdelen van een weefgetouw, het maken van een klokkenstoel en het maken van een speciale trap.

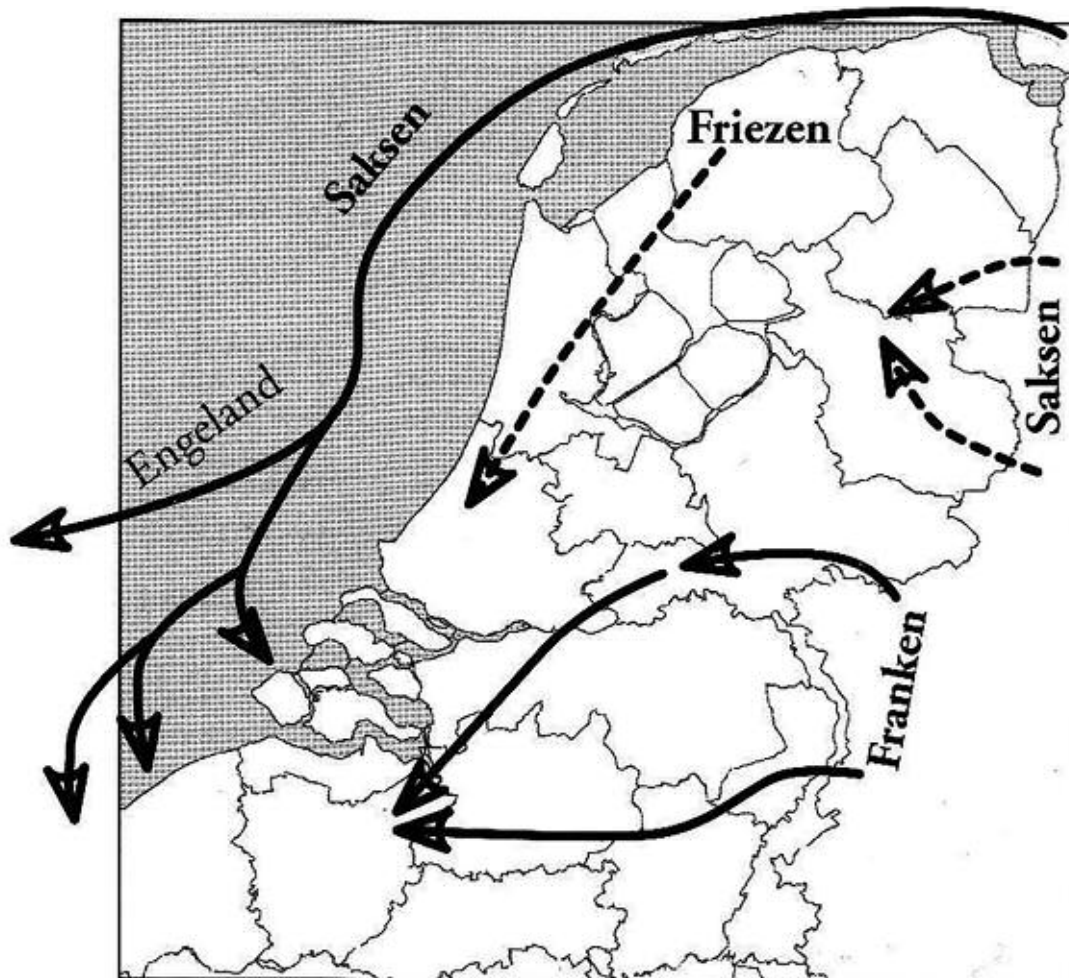
Harro lootte de het restaureren van een kerkbank, waarvoor hij een nieuw kopschot en nieuwe rugleuning moest maken.

Na twee dagen van meten, zagen, hakken en passen, soms onder het toezicht van zijn vriendin en moeder, was zijn werkstuk klaar. Harro was de enige deelnemer die zijn werkstuk op tijd klaar had, al vonden sommige toeschouwers dat Harro het laatste half uur wel (te) snel te werk ging. Mogelijk ging dit enigszins ten koste van de kwaliteit. De prijsuitreiking na de wedstrijd was dit keer niet op de locatie in Hengelo, maar in de IJsselhallen in Zwolle, samen met alle andere Skills Heroes-disciplines. Harro moest lang in spanning zitten, omdat de uitslag van de vakwedstrijd restauratietimmeren nagenoeg als laatste bekend werd gemaakt. Toen het eenmaal zo ver was, werden de drie podiumkandidaten naar voren geroepen. Ook Harro bleek een van hen, de vraag was alleen welke podiumplaats het zou worden. Toen Harro zijn naam als eerste werd omgeroepen, was duidelijk dat hij een mooie derde plaats had behaald.

Na de prijsuitreiking feliciteerde de ROP-opleidingscoördinator de dolgelukkige Harro met zijn resultaat en vroeg hem vervolgens hoe Harro de wedstrijd ervaren had. "Het was een leuke uitdaging en ik bent trots op het behaalde resultaat, na twee dagen lang bezig geweest te zijn in het vakgebied restauratietimmeren. Natuurlijk doe je je uiterste best en ben je benieuwd hoe jouw eigen niveau is ten opzichte van de landelijke medeleerlingen." Harro bedankte tenslotte zijn begeleiders van Scalda, Bouwmensen Zuidwest en ook van het leerbedrijf: zij boden hem de ruimte om deel te nemen aan deze mooie wedstrijd.

Zeeuwse dialecten: routes en linies

De meimaand van het Europese Erfgoedjaar stond in het teken van Europese routes, zoals elders in *Zeeuws Erfgoed* al te lezen is. Meestal denkt men dan aan handelsroutes, maar ook dialecten, en dus taal in het algemeen, zijn door Europa via allerlei routes verspreid. Welke Europese taalinvloeden kunnen we nog ontdekken in de Zeeuwse dialecten en wat ging hieraan vooraf?

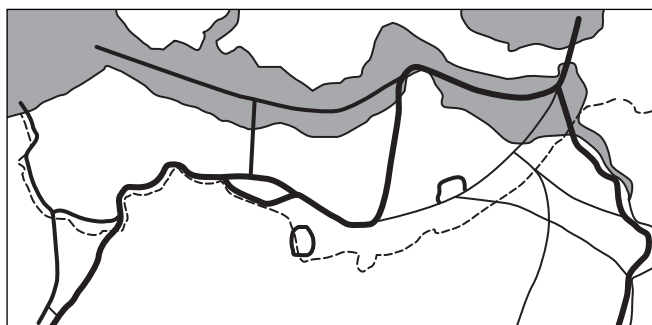
Sporen van de Germaanse volksverhuizingen in de vierde en vijfde eeuw zijn nog altijd terug te vinden in de Zeeuwse dialecten (naar een kaart van Johan Taeldeman).

Lang geleden: Saksen en Franken

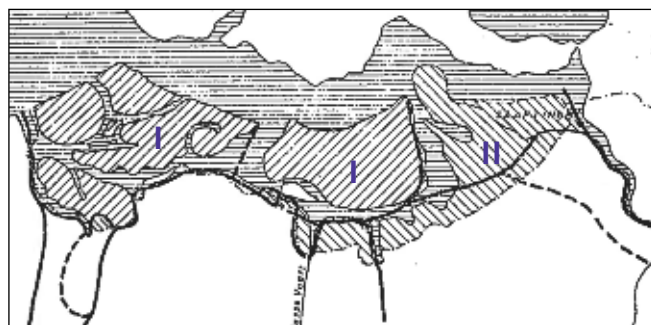
De oorsprong van onze Zeeuwse dialecten moet oorspronkelijk zelfs buiten Europa worden gezocht. Het Zeeuws is net als de andere dialecten in Nederland en Vlaanderen en het Nederlands zelf een nazaat van het Indo-Europees, een taal die afstamt van het Proto-Indo-Europees, dat wellicht zijn oorsprong heeft ten noorden van de Zwarte Zee, ongeveer 6000 jaar geleden. Maar we focussen hier op de latere Europese taalroutes die voor onder andere het Zeeuws van groot belang zijn geweest. Rond de vierde eeuw na Christus waren er grote volksverhuizingen van Germaanse volkeren, onder andere Franken en Saksen. De Franken streken in het oosten van ons taalgebied neer, in Limburg en Brabant; de Saksen kwamen eveneens in de oostelijke gebieden terecht, maar noordelijker in Overijssel, Gelderland, Drenthe en Groningen. Een deel van de Saksen kwam echter over zee ook terecht in Engeland (de Angelsaksen!) en op de kusten van Noord-Frankrijk, Vlaanderen en Nederland.

Deze stammen mengden zich met de lokale bewoners met als resultaat een mengtaal waarin nog veel Saksische elementen heel lang bewaard zijn gebleven. Ook de Friezen trokken richting Zeeland.

In de huidige Zeeuwse dialecten zijn nog altijd sporen terug te vinden uit de periode van die Saksische verhuizing. We noemen die kustwestgermaanse of ingveoonse kenmerken. Voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld de *i* in woorden die in het Nederlands een *u* hebben (*pit, rik, stik, ...*) of de *u* of *eu* in woorden waar het Nederlands een *o* of *oo* heeft (*butter of beuter, meulen*). Ook de ee-achtige uitspraak van de lange *aa* in bijvoorbeeld *schaap* en *maken* (*schaep, maeken*), hebben we aan de Saksen te danken. We zien dan ook vaak gelijkenissen met het (oudere) Engels opduiken, zoals bijvoorbeeld in *pit* en *butter* en de uitspraak van *schaap* in Zuid-Beveland die die van *sheep* in het Engels benadert.

De huidige dialectgrenzen van de klankpatronen in Zeeuws-Vlaanderen zijn het gevolg van de situatie na de Tachtigjarige Oorlog (naar een kaart van Johan Taeldeman).

Zeeuws-Vlaanderen rond 1700 (naar een kaart van Johan Taeldeman).

- I Overwegend protestant en naar het noorden gericht
- II Overwegend katholiek en naar het zuiden gericht
- Rijksgrens
- Moderne dialectgrenzen

Staats-Spaanse linies in dialecten

Ook de ligging van de Staats-Spaanse linies is hier en daar nog terug te zien in de Zeeuwse taal, vooral in het dialect in Zeeuws-Vlaanderen. Deze regio ligt op het raakpunt van de Vlaamse, de Zeeuwse en de Brabantse invloedssferen. Indien de geschiedenis anders was gelopen, hadden de Zeeuws-Vlaamse dialecten ongetwijfeld volop deelgenomen aan de processen die het Vlaamse taallandschap vorm hebben gegeven. Zeeuws-Vlaanderen maakte immers zowel bestuurlijk als sociaaleconomisch integraal deel uit van het graafschap Vlaanderen. Maar het liep anders. De Tachtigjarige Oorlog werd goeddeels uitgevochten in het strategisch gelegen Zeeuws-Vlaanderen, dat totaal verwoest werd; de dijken werden meer dan eens doorgestoken; de bevolking vluchtte weg. Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werd een begin gemaakt met de herbedijking in West-Zeeuws-Vlaanderen en het Land van Axel en protestantse boeren werden van de Zeeuwse eilanden aangetrokken om het gebied te herbevolken (samen met protestantse Vlamingen, Walen en Hugenoten). In het katholiek gebleven Land van Hulst begon de herbedijking pas na de Vrede van Münster in 1648 en vond de herbevolking vooral vanuit het katholieke Waasland plaats. Katholiek bleven ook de hoger gelegen centrale en oostelijke grensdorpen. Deze situatie wordt nog altijd weerspiegeld in de huidige dialectsituatie.

Het huidige dialectlandschap in Zeeuws-Vlaanderen stamt dus uit de zeventiende eeuw. De dialectische hoofdgrens die West-Zeeuws-Vlaanderen en het Land van Axel van de rest van Zeeuws-Vlaanderen afscheidt, is ook een grens op het gebied van de demografische herkomst, de religie en de natuurlijke geografie. Waterarmen in dit gebied zullen pas in de achttiende en negentiende eeuw door inpoldering verdwijnen.

De dialecten ten noorden en ten westen van die hoofdgrens bevatten enerzijds oude 'zuidwestelijke' verschijnselen, zoals het behoud van de *ie* en de *uu* in bijvoorbeeld *diek* 'dijk' en *buuten* 'buiten' / *uus* 'huis' of de *ooë* en *eeë* in *booëm* 'boom' en *steeën* 'steen', waardoor ze op het West-Vlaams lijken. Uiteraard zijn er in Zeeuws-Vlaanderen ook sporen van Zeeuwse beïnvloeding te zien: men zegt er bijvoorbeeld *noe* voor 'nu' en *zeumer* voor 'zomer' (niet in het Land van Axel). Kortom, West-Zeeuws-Vlaanderen en het Land van Axel behoren bij een groot West-Vlaams/Zeeuws complex. De evoluties die zich na

de zestiende eeuw in Oost-Vlaanderen in Nederlandstalig België hebben voorgedaan, hebben het Zeeuws nauwelijks beroerd (behalve dan de grensdorpen). Wel valt op dat de katholieke minderheid in het besproken gebied soms eigen klankverschijnselen bewaard heeft tegenover de protestantse meerderheid: katholieken zeggen bijvoorbeeld *keuningk* en *vleeës*, de protestanten *koning* en *vleis*. De dialecten ten oosten en ten zuiden van de hoofdgrens, dus het Land van Hulst en een aantal grensplaatsen, sluiten aan bij een Oostelijk-Vlaams gebied (vooral het Waasland). Echte Zeeuwse elementen zijn daar maar spaarzaam aanwezig: het Land van Hulst zegt bijvoorbeeld wel nog *gos* voor *gras*, maar in de grensdorpen is dat Zeeuwse verschijnsel helemaal afwezig. In dit gebied hebben de dialecten dus wel met een aantal Oost-Vlaamse en/of Brabantse vernieuwingen meegedaan: men zegt *dijk* en *buiten* en niet *diek* en *buuten*.

De oostelijke grensdorpen (Nieuw-Namen, Clinge, Sint-Janssteen en Koewacht) zijn nog 'Vlaamser' dan het Land van Hulst; in die dorpen spreekt men eigenlijk Waaslands, hetzelfde dialect als de buurdorpen die in Vlaanderen liggen. Typisch is de uitspraak *uuë* in *buuëm*, terwijl het Land van Hulst (het oudere) *boeëm* 'boom' gebruikt. De centrale grensdorpen (Zandstraat, Westdorpe, Zuiddorpe en Overslag) lijken dan weer op het echte Oost-Vlaams: de *i* in *vis* en de *u* in *put* bijvoorbeeld worden net als in het Meetjesland over de grens met een naslag (*viës*, *puët*) uitgesproken.

In het Zeeuws-Vlaamse gebied zijn Eede, Philippine en Sas van Gent bovendien nog eens aparte gevallen. In Eede spreekt men ongeveer Maldegems, Philippine spreekt een geïsoleerd vissersdialect met eigen kenmerken en ook Sas van Gent is een taaleilandje. Typisch voor Sas van Gent bijvoorbeeld is *stuk*, *vuur* en *duur* - net zoals in het Algemeen Nederlands! - in afwijking van het Vlaams en het Zeeuws met *stik*, *vier* en *dier*.

Besluit

Bij Europese routes en Staats-Spaanse linies denkt men niet aan taal of dialecten in de eerste plaats. Toch spelen ze ook bij deze vorm van immaterieel erfgoed een belangrijke rol.

Veronique De Tier

Archeologisch nieuws

SCEZ en AWN onderzoeken Romeins Koudekerke

In de afgelopen maanden zijn de SCEZ en leden van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN Vrijwilligers in de Archeologie) begonnen met hernieuwde bestudering van vondsten en opgravingsdocumentatie van een Romeinse vindplaats in Koudekerke (gemeente Veere). Hier zijn in 1975 aan de Meinersweg door de Zeeuwse AWN en in 2002 aan de Breeweg door de SCEZ opgravingen uitgevoerd. Daarbij zijn resten gevonden van Romeinse ovens. De veldtekeningen suggereren dat de ovens gebruikt zijn als (schelp)kalkbranderij. Echter, de vindplaats in Koudekerke leverde ook een grote hoeveelheid briquetage-aardewerk op. Dat is handgevormd aardewerk dat in verband wordt gebracht met zoutproductie. De vindplaats is relatief kort in gebruik geweest, van circa 70 tot 100 na Christus.

De onderzoekers zijn begonnen met het opnieuw determineren van aardewerkscherven. Een eerste blik op het materiaal toont een groot aantal geverfde bekers van het type Stuart 1 uit de eerste eeuw na Christus. Ze zijn aangetroffen in verschillende kleuren verf,

SCEZ-archeoloog Hans Jongepier geeft uitleg over een veldtekening uit Koudekerke.

van donker grijs en blauw tot rood, oranje en licht oranje. Verder is bij de opgravingen een groot aantal fragmenten gevonden van kruiken en uit de regio geïmporteerde amforen (grote transportcontainers). Verdere studie van deze scherven leert hopelijk meer over de datering, bewoning en economische activiteiten in Romeins Koudekerke. Ook staan wetenschappelijke analyses op het programma, op basis van bij de opgraving genomen grond- en kalkmonsters.

Op ontdekkingstocht door Romeins Zeeland Romeinse kustreis

Ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Romeinse kust. Het land van Nehalennia' in het Zeeuws Museum in Middelburg organiseerden de SCEZ en het Zeeuws Museum op 14 april een busreis door het Zeeuwse kustgebied in de Romeinse tijd. Reisleiders waren SCEZ-archeologen Robert van Dierendonck en Marc Kocken. Het gemêleerde gezelschap zette vanuit Middelburg eerst koers naar Colijnsplaat voor een bezoek aan de reconstructie van de Nehalennia-tempel naar Gallo-Romeins voorbeeld. De reconstructie is in 2004 door particulier initiatief gerealiseerd om de bezoeker 1800 jaar terug in de tijd mee te nemen. Toen lag buitengaats van het tegenwoordige Colijnsplaat de handelsplaats Ganuenta en keek niemand op van Romeinse soldaten die door de straten liepen. Bij de tempel werd uitleg gegeven over Nehalennia, de inheemse godin met de Keltische naam die in de tweede en derde eeuw vooral door zeelui en handelaren werd vereerd bij de monding van de Romeinse Schelde. Ook werd ingegaan op de rituelen bij de gelofte op de wijaltaren en op tempelbouw.

De volgende stop betrof de visualisaties van de plattelands-bewoning van Ellewoutsdijk. Tijdens het archeologisch onderzoek dat vóór de aanleg van de Westerscheldetunnel is uitgevoerd, zijn resten gevonden van boerderijen en bijgebouwen uit de Romeinse tijd. In het natuurgebied Inlaag 2005 zijn deze resten zichtbaar gemaakt: zo is een plattegrond te zien van een Romeinse woonstalboerderij, een veekraal en een spieker (graanopslag). Hier werd de constructie van de boerderijen en de boerensamenleving tot 150 na Christus besproken.

Na de lunch stond een bezoek aan het castellum en het Gemeentelijk Archeologisch Museum van Aardenburg op het programma. De presentatie van het museum spitst zich vooral toe op Aardenburg in de Romeinse tijd en de

Het reisgezelschap bij de Nehalennia-tempel in Colijnsplaat (foto A. Bolk).

middeleeuwen. Personages 'vertellen' over onderwerpen uit het dagelijks leven, waardoor de voorwerpen in de vitrines meer achtergrond krijgen. Bij de reconstructie van de westelijke poort van het castellum aan de Burchtstraat werd stilgestaan bij het archeologisch onderzoek dat al vele decennia in Aardenburg gaande is en nog steeds nieuwe inzichten oplevert. In 2006 zijn in het kader van een grensoverschrijdend project levensgrote afbeeldingen in de stad opgehangen, die een inkijkje geven in het leven van toen. Bij het castellum is onder meer een maquette geplaatst en in het museum is de presentatie aangepast aan de nieuwste onderzoeksresultaten. De tour eindigde met een begeleid bezoek aan genoemde tentoonstelling in het Zeeuws Museum. Als afsluiting kon het gezelschap in het museumcafé genieten van een verrassend lekkere Romeinse maaltijd, speciaal voor deze gelegenheid bereid.

Robert van Dierendonck geeft toelichting bij de maquette van het Aardenburgs castellum (foto W. Scholten).

Zeeuwse AmateurArcheologenDag 2018

Door het slechte weer haakte bij de ZAAD op 17 maart een klein aantal deelnemers af. Met 69 participanten was het toch een gezellige drukte, met een programma geheel gewijd aan verdrinken geschiedenis en archeologie. Nathalie de Visser (Edufact) presenteerde de resultaten van zowel het maken van een nieuwe kaart van verdrinken nederzettingen als van een aantal onderzoeken van verdrinken-dorplocaties in de gemeente Terneuzen. Door een verruiming van de definitie van verdrinken dorp tot verdrinken nederzetting zijn er nu 205 locaties met een verdrinkingsachtergrond.

Dante de Ruijscher presenteerde daarna het onderzoek van zijn masterthesis aan de UGent naar de locatie van het verdrinken dorp waar hij naast woont: Coxyde of Beniardskerke. Aan de hand van kaarten en een veldkartering met exact ingemeten vondsten kon hij de ontwikkeling van de bewoning en de bewoningskernen van dit verdrinken dorp goed positioneren. Leo den Heijer, bevoegen coördinator van de AWN-monitoring van de slikken van Rilland, loodste de deelnemers langs waarnemingen en vondsten in het laatmiddeleeuwse cultuurlandschap omtrent het verdrinken Oud-Rilland. De jongste vondsten, onder andere resten van drie terpen, geven de SCEZ aanleiding om de sporen en vondsten te gaan documenteren in het kader van de Provinciale Onderzoeksagenda Archeologie Zeeland.

Na de lunchpauze en goed lopende boekenverkoop van de AWN was de verdrinken stad Reimerswaal het onderwerp van twee sprekers. Anton van Oost, schatgraver in de tijd dat dat nog kon en nu fervent amateurarcheoloog, vertelde over zijn ervaringen in het leegscheppen van putten in Reimerswaal. Hij deed dat op uitermate geestige wijze aan de hand van twee smalbeeldfilmpjes van wijlen H.J.E. van Beuningen, die zelf ook op de beelden aan het graven was. Een van zijn opmerkingen was dat er bij Reimerswaal een voorstad moet zijn geweest, want de schatgravers hebben op een locatie buiten de muur van Reimerswaal een grote hoeveelheid gave vondsten aan het licht gebracht. Karel-Jan Kerckhaert, archeoloog

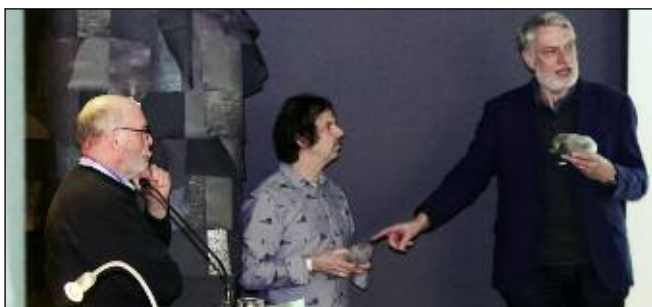
De goed gevulde zaal met deelnemers aan de ZAAD.

Leo den Heijer bij zijn presentatie over Oud-Rilland (foto's Niek Beeke).

van OAS | Oosterschelderegio Archeologisch Samenwerkingsverband, ging aansluitend in op de beschermde status die Reimerswaal sinds vorig jaar heeft. Na de thee vertelde Arnold Carmiggelt van het Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam over het natte ontstaan en dito geschiedenis van Rotterdam, met gebruikmaking van een kleine documentaire over de archeologie van Rotterdam. Traditiegetrouw werd de dag afgesloten met een borrel.

Vondsten Jasperse naar ZAD

Sjaak Jasperse (links) overhandigde zojuist de hamerbijl aan Hans Jongepier (midden) en de pot aan Robert van Dierendonck (rechts) (foto Niek Beeke).

Tijdens de ZAAD droeg Sjaak Jasperse uit Terneuzen twee bijzondere vondsten uit de collectie van zijn vader, de Thoolse amateurarcheoloog Piet Jasperse, over aan het Zeeuws Archeologisch Depot (ZAD). De oudste vondst is een vroegneolithische (4000 voor Christus) hamerbijl van Sint-Maartensdijk, gemaakt van lydiet. De bijl is in de jaren 1920 gevonden door Piet Geluk en kwam vervolgens in bezit

van 'pa Jasperse'. Sjaak Jasperse, werkzaam als docent metaalbewerking, nam afscheid van de bijl nadat hij er een replica van maakte in titanium. De tweede vondst is het bodem- en buikdeel van een handgevormde pot uit Poortvliet (late ijzertijd-Romeinse tijd, 100 vóór tot 100 na Christus). Bijzonder is dat rand en schouder ontbreken wegens beschadiging in het verleden. Het resterende deel werd bijgewerkt en diende nogmaals als gebruiksvoorwerp.

De vroegneolithische hamerbijl (foto Sjaak Jasperse).

Uit Zeeuwse bodem

Schouwen-Duiveland

Skeletten uit Bruinisse

Op 6 februari verrichtte de SCEZ archeologische waarnemingen na melding van drie menselijke skeletten bij de hervormde kerk van Bruinisse. Ter plekke waren het pand Korte Ring 10 en de naastgelegen muziek-tent gesloopt. Tijdens de graafwerkzaamheden voor nieuwbouw van twee woningen kwamen de skeletten tevoorschijn aan de achterzijde van het voormalige pand Korte Ring 10, op een diepte van ongeveer 1 meter beneden straatniveau. Het oude kerkhof bij de kerk zal vanaf eind vijftiende eeuw in gebruik zijn geweest. De kerk werd op het eind van de Tweede Wereldoorlog ernstig beschadigd,

vervolgens afgebroken en vervangen door een nieuw gebouw. Het kerkhof bleef tot in de negentiende eeuw in gebruik, aldus Huib Uil, gemeentearchivaris van Schouwen-Duiveland.

Naar aanleiding van de vondsten adviseerde de SCEZ de gemeente Schouwen-Duiveland het graafwerk stil te leggen, zodat de skeletten konden worden onderzocht. Dit is kort nadien gedaan door Artefact uit Zaamslag, met als resultaat dat er nog zo'n vijftig skeletten werden aangetroffen.

Gewelf aan de Schuithaven in Zierikzee.

Sluis in de Schuithaven, Zierikzee

Op 31 januari deed de SCEZ archeologische waarnemingen na een vondstmelding van de heer A. Donker uit Zierikzee. In het begin van de straat Schuithaven in de Zierikse binnenstad was tijdens het leggen van kabels en leidingen een groot bakstenen gewelf aan het licht gekomen. Het was opgebouwd met staande ijsselstenen (formaat 16 x 8 x 4 centimeter) en bestond uit twee steenlagen, met tras gemetseld. Het gewelf was 35 centimeter dik. De top bevond zich op 0,60 meter onder straatniveau. De minimale inwendige breedte bedroeg 3,50 meter. Het

gewelf liep scheef naar de hoek van de achtergevel van het pand Melkmarkt 2. Vermoedelijk heeft het als fundering gediend bij de achtergevel van dit pand. Al in het najaar van 2017 verrichtte de Werkgroep Archeologie Schouwen-Duiveland waarnemingen tijdens rioleringswerk in de aangrenzende straat de Mol (zie vorige *Zeeuws Erfgoed*). Toen zijn eveneens contouren van een zeer groot gewelf blootgelegd, dat volgens de onderzoekers waarschijnlijk tot een sluis behoorde. Het gewelf in de Schuithaven was waarschijnlijk ook deel van deze sluis.

Zuid-Beveland

Booronderzoek Bergweg Goes

In opdracht van de gemeente Goes voerde de SCEZ op 7 en 19 maart een booronderzoek uit langs Bergweg 41 in Goes, bij het pand Circus Hogerop dat binnenkort wordt gesloopt. Bij eerder archeologisch bureau- en booronderzoek door SOB Research waren aan de andere zijde van de Bergweg resten aangetroffen van waarschijnlijk een boerderij uit de zeventiende/achttiende eeuw. Sporen hiervan of van bijgebouwen konden nu ook worden verwacht. Ook was het van belang te weten of een veenlaag van het Hollandveen Laagpakket ter plekke nog intact aanwezig is, want in de

ijzertijd en Romeinse tijd leefde men op dit veen. Hier en daar bleek dat het veen weinig tot niet was verstoord, maar er waren geen aanwijzingen voor bewoning uit die perioden. In de meeste boringen trof de SCEZ wel archeologische indicatoren uit de nieuwe tijd aan, zoals een roodbakkerd aardewerkfragment, een fragment natuursteen en baksteenfragmenten. Ze bevonden zich in zandige klei, op een diepte van 0,25 tot 0,60 meter beneden het maaiveld. De SCEZ heeft archeologisch vervolgonderzoek geadviseerd.

Onderzoek bij vliedberg Groeweg

Op 17 januari verrichtte de SCEZ een kleinschalig booronderzoek en veldkartering achter Groeweg 2 in Goes. Dit terrein grenst aan een vliedberg. De eigenaar van het perceel had een geluidswal opgeworpen die tot aan de vliedberg grensde. Ter egalisatie had hij tevens wat grond opgebracht. Mogelijk was de rand van het archeologisch monument door deze acties (deels) verstoord. Tijdens de veldkartering werden verspreid over het perceel 8 aardewerkfragmenten en 1 botfragment opgeraapt. Het aardewerk omvat onder meer Pingsdorf en Andenne; dit vondstmateriaal dateert uit de elfde tot dertiende eeuw. Uit de boringen bleek dat vooral het oostelijke en het middengedeelte van het perceel waren opgehoogd. In het westelijk deel, naast de vliedberg, was geen sprake van ophoging en dus ook niet van versterking van het archeologisch monument. In de opgehoogde delen was de oude bouwvoor deels afgegraven. Het is mogelijk dat de vondsten uit die bouwvoor afkomstig zijn en dat de voorburch, waarop men destijds woonde, in deze omgeving lag.

Vondsten van de Groeweg in Goes.

Sleuven bij kerk Yerseke

De SCEZ deed op 14 februari archeologische waarnemingen tijdens graafwerk bij de hervormde kerk van Yerseke. In de kerktuin werden twee funderingssleuven gegraven voor een corridor tussen de kerk en de voormalige bibliotheek. De diepte ervan varieerde van ongeveer 0,40 tot 0,90 meter. In de sleuven werden enkele

rood geglazuurde aardewerkfragmenten, wat baksteenpuin en 15 menselijke botfragmenten aangetroffen. Deze bevonden zich verspreid in de sleuven; de grond was namelijk al (deels) verstoord door de aanleg van twee gresbuizen en een PTT-kabel. De botfragmenten zijn verzameld en herbegraven.

Zeeuws-Vlaanderen

Kerkhofmuur IJzendijke

Bij het graven van zoeksleuven door BS Data Electro Kabels & Leidingen in opdracht van Delta meldde de uitvoerder, de heer Neijhof, de vondst van muurwerk, scherven en botten in de Rozemarijnstraat in IJzendijke. Uit de daaropvolgende waarneming van de SCEZ bleek het te gaan om een 'toevalsvoltreffer'. In de smalle sleuf waren twee resten van baksteen zichtbaar. Aan het noordoostelijk uiteinde bevond zich een klomp in kalkmortel liggende ijsselsteentjes en in het zuidoostelijk profiel waren twee lagen van andere baksteen te zien: mogelijk muurwerk, of deel van een oude verharding van de Rozemarijnstraat. De bij het graafwerk beschadigde, nog in verband liggende ijsselstenen vormden het funderingsrestant van een steunbeer in de kerkhofmuur van de in 1614 in gebruik genomen Mauritskerk van IJzendijke. Deze muur kan gezien de gebruikte stenen behoren tot de eerste fase van die

Funderingsrest van de steunbeer van een oude kerkhofmuur in IJzendijke.

oudste protestantse nieuwbouwkerk van Zeeland. Het moet om de resten van een oudere kerkhofmuur gaan, omdat de steunbeer zich buiten het tracé van de huidige kerkhofmuur bevindt. De positie van de huidige steunberen wijkt ook af ten opzichte van de oudere steunbeer.

Mogelijk spantfragment van een laatmiddeleeuws schip uit IJzendijke.

Middeleeuws scheepshout IJzendijke

Dankzij de heer G. Langeraat uit Oostburg is een fragment van een middeleeuws schip, afkomstig van de Zevenhofstedenstraat in IJzendijke, opgenomen in het Zeeuws Archeologisch Depot. Resten van het schip werden in september 1960 bij graafwerkzaamheden ontdekt en enkele weken later geborgen door de bekende amateurarcheoloog en correspondent van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) Jan van Hinte. Een rapport werd toegezonden aan de ROB, de Provinciale Zeeuwse Archeologische Commissie en de toen nog zelfstandige gemeente IJzendijke. Het gevonden (eiken)hout betrof twee stukken spant en een deel van een wrang. Door gebrek aan belangstelling van de instanties

werd geen nader onderzoek ingesteld, mede om verwachte hoge kosten. De geborgen resten zijn nadien kwijtgeraakt, alleen de documentatie bleef bewaard.

De zoon van de vroegere eigenaar van de grond, de heer P.J. Dhont, bleek echter nog in het bezit van een verzaagd deel van een balk uit het schip, mogelijk de rest van een spant. Hij had dit fragment meegegeven aan de heer Langeraat. Door schenking van de heer Dhont is het enige nog bekende fragment van het schip nu in eigendom gekomen van het Zeeuws Archeologisch Depot. De heer Dhont kon ook de vindplaats van het schip nauwkeuriger aangeven.

Vondsten voor het voetlicht

Vondsten uit Nieuwlande

Van een leien dakje

Sinds de lancering in 2016 van het project *Portable Antiquities of the Netherlands* (PAN) van de Vrije Universiteit stromen vondstmeldingen binnen. Naast metaalvondsten worden ook andere objecten geregistreerd. Onlangs meldde Theo de Haan uit Breda zijn omvangrijke collectie met voornamelijk metaalvondsten aan. Ze zijn afkomstig van het dorp Nieuwlande in het Verdrongen Land van Zuid-Beveland. Onder het materiaal bevonden zich twee fragmenten leisteen met ingekraste afbeeldingen op voor- en achterzijde. Op beide stukken zijn een persoon en een geometrisch patroon ingekrast. Opmerkelijk zijn de laatmiddeleeuwse puntschoenen van de figuur op het paarse leifragment (zie tweede afbeelding, links). De incomplete objecten zijn los van elkaar gevonden. Vermoedelijk was het gladde stuk leisteen met rond gat deel van een schrijfleij. Het andere, veel ruwere exemplaar is waarschijnlijk een fragment daklei. Uit de provincie Utrecht en Dordrecht zijn ook fragmenten van leisteen bekend met eenvoudige (kinder)tekeningen, teksten of figuren. Wie de Zeeuwse 'kunstwerkjes' maakte, blijft vooralsnog een raadsel.

Heeft u ook iets aan te melden? Neem dan contact op met PAN-vondstregistrator Jurgen van der Klooster, telefoon 06-86663066, e-mail j.a.l.vander.klooster@vu.nl

Staannd persoon (links) en rasterpatroon (rechts) (foto PAN-00024958).

Lopende figuur met puntschoenen (links) en ruitvorm (rechts) (foto PAN-00024969).

of Meldpunt voor Bodemvondsten SCEZ, Hans Jongepier, telefoon 0118-670878, e-mail j.jongepier@scez.nl.

Jurgen van der Klooster

ERFGOEDallerlei

De SCEZ kan geen aanvullende informatie verstrekken over de verkoop van verschenen publicaties.

• Boeken en eenmalige uitgaven

Peter Bakker, *Kampeeren in een RTM kampeerwagon* (Enschede: Boekengilde, 2017) 51 pag.; ill., foto's, tek. Een schets uit de geschiedenis van de Rotterdamsche Tram Maatschappij, toen deze rond 1946 overtuillig geworden tramwagens op Schouwen-Duiveland liet ombouwen tot kampeerwagens. Het eerste gedeelte van de publicatie belicht de komst van de wagons, de eerste vijf jaar van het hergebruik van de wagons, de eerste moderniseringsgolf (na 1952), de gevolgen van de Watersnoodramp van 1953 (waarbij de wagons als schafteket werden gebruikt), concentratie van de wagons bij Haamstede, de tweede moderniseringsgolf, de jaren zestig en het einde van de kampeerwagens in 1971. Daarna volgt in twee delen de geschiedenis van de wagons. Met bijlagen en pagina's met zwart-wit en kleurenfoto's van de wagons in de jaren veertig tot en met zestig van de twintigste eeuw.

Gertie de Boey en George Verstraeten (tekst), **Emmy de Bot, et al.** (redactie), *100 jaar Toneel Steen. Voor en achter de schermen. De geschiedenis van de Camere van Rhetorica Sint Jan ten Steen 1917-2017* (Sint Jansteen: Camere van Rhetorica Sint Jan ten Steene, 2017) 104 pag.; ill., foto's, tek. De eerste beschreven 65 jaar van deze Zeeuws-Vlaamse amateurtoneelvereniging bestaan uit herschreven teksten van George Verstraeten die eerder werden uitgegeven. Het jubileumboek bevat een chronologisch overzicht met beschrijving van alle speeljaren sinds de oprichting in 1917. Met lijsten van sponsoren, voorzitters en prinses souverain.

Willem van den Broeke en Ineke van den Put (tekst), **Peter Sijnke** (inleiding), *Meesters van Middelburg. Een wandeling langs bekende en minder bekende kunstwerken over Middelburg* (Middelburg: de Drvkkery, 2017) 20 pag.; ill., foto's, tek., plattegr. In deze stadswandeling wordt aandacht besteed aan de 'meesters' of kunstenaars van de stad. Dat zijn naast schilders ook beeldend kunstenaars en fotografen. Personen die hierbij aan bod komen zijn onder meer Willem Pouwelsen, Reimond Kimpe, Henk Kranenburg, Piet Rijken, Louis Heymans, Hendrik Jan Wolter, Marie Evers-Keg, Willem Johannes Schütz en Peter van Berkel. Allen zijn aan een locatie verbonden. Daarnaast fungeren enkele huizen en locaties als centra van kunstzinnige vorming.

Jeanine Dekker (eindredactie), et al., *De Zeeuwse streekdrachten. Handboek voor het maken van kleding* (Zwolle: WBOOKS, 2018) 264 pag.; ill., foto's, tek.; ISBN 978-94-6258253-8. Vervolg op de *Zeeuwse streekdrachten 1800-2000*, uitgegeven in samenwerking met Stichting De Zeeuwse Streekdrachten. Korte geschiedenis van de specialistische kennis rond het maken van Zeeuwse streekdrachtkleding met daarna patronen, foto's, tekeningen en werkbeschrijvingen om zelf de kostuum-

onderdelen op maat te kunnen maken in eigentijdse kleding. Het boek werd samengesteld door Susan Bakx-Plasmans, Jeanine Dekker, Liza van der Heijden-van der Werff en Jolien Sturm-Francke en van foto's voorzien door Anda van Riet en Mieke Wijnen. Er wordt onder meer ingegaan op de basispatronen en de kleding voor vrouwen en mannen, waarbij specifieke kledingstukken aan bod komen zoals schorten, keuzen, beuken, doeken, jakken, mankels, japonlijfjes, hemdrokken, boezeroenen, klepbroeken en kousenbanden. Met inleiding, lijsten van collecties, bronnen en literatuur, noten, lexicon van historische stoffen en materialen, register van geografische namen en cv van de auteurs.

Geert van Dijk, *Het concrete is het wezenlijke. Het denken van A. Janse van Biggekerke (1890-1960) over Gods verbond met mensen* (Zoetermeer: Boekencentrum Academic, 2014) 293 pag.; ill., foto's, ISBN 978-90-239-2791-4. Eerder verschenen als proefschrift aan de Theologische Universiteit van Apeldoorn. In de jaren dertig van de twintigste eeuw probeerde de gereformeerde schoolmeester Antheunis Janse uit Biggekerke het geloof te bevrijden van de bevinding. Hij wees er op niet op ervaring te vertrouwen. Janse werd omstreken in de Tweede Wereldoorlog, omdat hij opriep de Duitse bezetter te gehoorzamen als wettige overheid. Ook speelde hij een rol in de Vrijmaking van 1944, waardoor de termen 'vrijgemaakt' en 'beleving' binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland jarenlang beladen bleven. In acht chronologische hoofdstukken gaat Van Dijk onder meer in op de opzet en vraagstelling van de studie, 'de strijd tegen mystiek en scholastiek beslecht (1937-1939)' en 'dubbel strijd (1940-1960)'. Met voetnoten, bijlagen, samenvatting, lijst van geraadpleegde werken, bibliografie en personenregister.

Johan Francke (eindredactie), **Any Marinissen en Kees van Rijswijk**, *'Het hart der wereld.' Literaire stadswandeling door Middelburg* (Middelburg: ZB| Planbureau en Bibliotheek van Zeeland, 2018) 64 pag.; ill., foto's, tek., krt., grav.; ISBN 978-94-72151-44-5. Deel II in de

literaire ZB-reeks Perfectum-Praesens-Futurum. Na een voorwoord van directeur Perry Moree volgt een stadswandeling, met aandacht voor muurgedichten en stadslocaties met beschrijvingen van bekende Middelburgse literatoren en auteurs die over Middelburg schreven. Schrijvers die aan bod komen zijn onder meer Martinus Nijhoff, Vicky Hartman, Pieter Cornelis Boutens, Jacob Cats, Johan Huizinga, Chris van Schagen, Multatuli, Franca Treur, Piet Meertens en uiteraard Nescio. Enkele dichters waarvan werk wordt besproken zijn Hans Verhagen, Johanna Kruit, Andreas Oosthoek, Hans Warren en Karel Leeftink. Met foto-verantwoording, literatuurverwijzingen bij de citaten en een kaart met de stadswandelroute.

Willem van Gilst, *Ik komme van Bru ... Een kiek- en leesboek over het DNA van Bru. Stikjes van Willem van Gilst. Ouwe en nieuwe foto's. Korte vraeghesprekken mee echte Bruënaers* (Goes: Zêêuwse Dialect Verênigieng, 2017) 84 pag.; ill., foto's; ISBN 978-90-805985-5-5. Uitgave van de Zeeuwse Dialectvereniging met columns van Willem van Gilst die zijn afgedrukt in de streektaal met daarnaast een vertaling in het Nederlands. De columns zijn geheel gewijd aan Bruinisse en voorzien van hedendaagse en oude foto's, waardoor de ontwikkeling van het mosseldorp naar toeristencentrum duidelijk wordt. De interviews geven een kijk in de leefgemeenschap.

Jasper J. Goedbloed, Inge Heuff (eindredactie), 1953. *Het Getij en de Noordwesterstorm* (Ouwkerk: Watersnoodmuseum, 2017) 69 pag.; ill., foto's, krt., tek., tab., graf; ISBN 978-90-807535-4-9. Eerste deel in de uitgavereeks Nationaal- en Herinneringscentrum Watersnood 1953. Tijdens de Ramp van 1953 speelde springtij geen grote rol; juist de langdurige storm en het opstuwen van het Noordzeewater zorgden voor een stormvloed met een ongekende waterhoogte en waterkracht. Dit wordt aanschuwendelijk gemaakt met cijfermateriaal, kaarten, foto's, stilstaande beelden van animaties en resultaten van statistische berekeningen van Rijkswaterstaat. Het boek behandelt het astronomische en het werkelijke getij, de storm en de stormvloed, de meting en verwerking van de waterstanden, de zeeweringen en waterkeringen en het stijgen van de zeespiegel. Met bron- en fotoverantwoording en informatie over de auteur.

Inge Heuff, *65 schenkingen. Elke schenking heeft een eigen verhaal* (Ouwkerk: Watersnoodmuseum, 2018) 57 pag.; ill., foto's, krt., tek.; ISBN 978-90-807535-6-3. Tweede deel in de uitgavereeks Nationaal- en Herinneringscentrum Watersnood 1953. Uit schenkingen aan het museum werden 65 voorwerpen geselecteerd die van een toelichting werden voorzien en waarbij de naam van de schenker wordt vermeld. Tussendoor zijn enkele informatieve teksten geplaatst over watervloeden uit het verleden en waterbewustzijn.

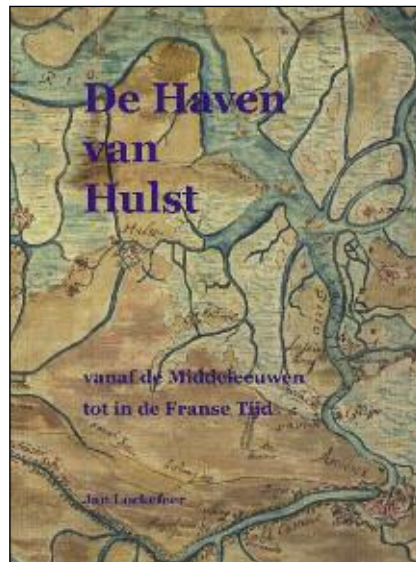
Jasper Jaspersen Brasser, bezorgd door **Joep Bremmers** en **Ad Trammer**, *Beschryvinge der stadt Vlissinge. Het handschrift van Jasper Jaspersen Brasser, 1754* (Vlissingen: Gemeentearchief Vlissingen, 2018) 373 pag.; ill., foto's, grav., tek., krt.; ISBN 978-90-823529-2-4. In 1754 schreef brouwer Jasper Jaspersen

Brasser een beschrijving van Vlissingen met historische wetenswaardigheden. Joep Bremmers transcribeerde de tekst in een publicatie, gemeentearchivaris Ad Trammer verzorgde de inleiding, Jeroen-Martijn van Haart schreef een genealogische toelichting op het geslacht Jaspersen Brasser en Jan Blik verzorgde het glossarium voor de achttiende-eeuwse gebruikte woorden van de schrijver. De schrijver gaat niet alleen in op alle bolwerken, kerken, markten, pleinen, poorten en andere bouwwerken in Vlissingen maar belicht ook allerlei stedelijke ontwikkelingen en gebruiken, zoals de zorg in gasthuizen, ambachten, visserij, overzeese en militaire activiteiten van inwoners en daden van diverse bekende Vlissingers. Met lijst van bronnen en gebruikte literatuur, zakenregister in origineel handschrift en een register op onderwerp.

Els Kerremans (tekst), **Jacqueline van Paaschen, Karen Gastermer, Cathy Brickwood** (vertaling), **Annelies Hess-Bosch** (eindredactie), *De ramp = The Flood. De watersnoodramp van 1953 in documentaire fotografie = The flood of 1953 documented in photographs* ('s-Gravenhage: Uitgeverij Komma, 2018) 224 pag.; ill., foto's; ISBN 978-94-9152571-1. In 1953 werden meer dan 600.000 exemplaren van het boek *De ramp* verkocht, waarvan de baten ten goede kwamen van de slachtoffers. In deze tweetalige uitgave worden initiatiefnemers, uitvoerenden en andere medewerkers van de publicatie, die werd uitgegeven door de gezamenlijke uitgevers van de Uitgevers- en Boekverkopersbond, voor het voetlicht gebracht. Er wordt uitvoerig ingegaan op de 'reconstructie' van het boek *De ramp* en alle betrokken fotografen die hieraan meewerkten. Als afsluiting een bijdrage over de Ramp zoals deze in de (inter)nationale geïllustreerde tijdschriften werd weergegeven. Met voorwoord, noten, biografieën van de fotografen, medewerkers en illustratieverantwoording.

Kees de Koning en **Piet Quist** (redac), *15 jaar Heemkundekring Stad en Lande van Tholen* (Tholen: Heemkundekring Stad en Lande van Tholen, 2017) 56 pag.; ill., foto's, tab., tek., plattegr.; ISBN 978-90-821398-4-6. Het Jubileumboek begint met 'de Hooge Hoeve op de Kempenshofstede', een hoger gelegen oud gedeelte van het eiland; een bijdrage van A.J. Smits. Wally Blaas doet in 'Daar ben ik geboren' een onderzoek naar de panden aan de Visstraat 5 en 7 op Tholen. Kees de Koning en Piet Quist schreven over de fotokaarten in cyanotypie van P.J. Poullusse, een Thoolse fotograaf en winkelier uit de negentiende eeuw. Tot slot geeft Kees de Koning een kort overzicht van vijftien jaar Heemkundekring Stad en Lande. Tussen de artikelen zijn (streek)gedichten van Arie Viet opgenomen. Met bijlagen van de bestuursleden, lezingen, excursies en de inhoud van de jaarboeken van de afgelopen vijftien jaar.

Jan Lockefer, *De Haven van Hulst, vanaf de Middeleeuwen tot in de Franse Tijd* (Hulst: J.L. Lockefer, 2018) 102 pag.; ill., foto's, tek., krt., tab., graf. Eeuwenlang had Hulst een bevaarbare verbinding met de Westerschelde en was het een havenstad. De Tachtigjarige Oorlog maakte een einde aan zowel de welvaart van de stad als de

havengeul. De haven stierf rond 1800 een langzame dood. Historicus Lockefer beschrijft de opkomst en ondergang van de haven van Hulst in vier hoofdstukken: de Middeleeuwen tot de Tachtigjarige Oorlog (waarin aandacht voor het economische belang, havenwerken, bouwwerken en spuien en sluisen), Hulst tijdens die oorlog en de vergeefse pogingen tot herstel van de haven, de stad en haven in de tijd van de Republiek (met aandacht voor de Gentse Vaart, licent-, veil- en passagegelden) en de haven in de Frans Tijd met de uiteindelijke neergang ervan. Met kort besluit en bronverantwoording.

Bep Mandemaker, Nynke Feenstra, Betje. *De zevende van de kruidenier* (Rotterdam: Brave New Books, 2017) 175 pag.; ill., foto's; ISBN 978-94-0216380-3. Herinneringen van een dochter van een gereformeerde kruidenier in Koudekerke aan het Walcheren voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, aangevuld en bewerkt door Nynke Veenstra. De ouders van Betje nemen in 1925 een kruidenierszaak over in Koudekerke. Zij beschrijft het dorpsleven en het reilen en zeilen van het gezin. Nog voor haar jeugd voorbij is komen daar flinke barsten in door de Tweede Wereldoorlog en de rampspoed die volgt. Zo worden Betjes vader en broer door de NSB opgepakt en komt het dorp eerst in de vuurlinie te liggen en daarna onder water te staan. Na enige tijd net als velen met de wateroverlast gekampt te hebben, verhuist het gezin met winkel na de bevrijding naar Vlissingen.

Henk Nagelhout, *Koninklijke Maatschappij 'De Schelde' De 400+ schepen die wij bouwden* (Rijswijk (ZH): guns@home, 2017) 431 p.; ill., foto's; ISBN 978-94-9236826-3. De boektitel is een verwijzing naar het boek *De schepen die wij bouwden*, dat door de Scheldewerf werd uitgegeven bij het 75-jarig bestaan in 1950. Inmiddels is het bedrijf bijna tweemaal zo oud en zijn er meer dan vierhonderd schepen gebouwd op de werf die nu *Damen Schelde Naval Shipbuilding* heet. De auteur laat in dit boek deze schepen de revue passeren en presenteert daarbij afbeeldingen (foto's, bouwtekeningen of schetsen) en een overzicht van scheepsgegevens. De auteur was zelf enige jaren beheerder van het fotoarchief van de KMS. Met achterin een index van scheepsnamen met bouwnummers op alfabetische volgorde.

Dirk Leendert Roth, *Broze burchten. Middelburg en de holocaust* (Leeuwarden: Elikser Uitgeverij, 2018) 294 pag.; tab.; ISBN 978-94-6365040-3. Onderzoek naar de vervolging van de Middelburgse joden tijdens de Tweede Wereldoorlog, gezien tegen de bredere (inter)nationale context. Roth stelt dat de bestaande historiografie over het onderwerp talrijke hiaten en onnauwkeurigheden kent en met name de rol van de plaatselijke en regionale autoriteiten. Hierbij komen ook de lotgevallen van gemengd gehuwde joden en hun gezinsleden aan bod. In acht hoofdstukken, waarvan drie een niet-Middelburgse invalshoek hebben, worden behandeld: oorlogsdreiging, Middelburg in de greep van de oorlog, tussen confrontatie en collaboratie, van moord tot genocide, het jodenvangnet en de eerste Middelburgse jodenlijsten, evacuatie naar Amsterdam, vertrek uit Middelburg en Amsterdam, Barneveld en daarna. Het naschrift gaat in op vermeende onjuistheden in de biografie van burgemeester Van Walré de Bordes door auteur Jan Zwemer. Met lijsten van bronnen, gebruikte literatuur, afkortingen en een overzicht van 147 gedeporteerde Middelburgse joden.

M. Sinke, *Boerderijen met hun bewoners in Oost Zuid-Beveland - deel 2* (Krabbendijke: Drukkerij Van Velzen BV, 2018) 262 pag.; ill., foto's, tek.; ISBN 978-90-70697-52-5. In dit van veel foto's voorziene tweede deel komen boerderijen in Reimerswaal voor het voetlicht. Van in totaal 31 boerderijen uit Rilland, Krabbendijke, Waarde, Oostdijk, Kruiningen, Hansweert en Yerseke wordt de bewoningsgeschiedenis beschreven. Aan bod komen onder meer de Dameshoeve, Hofstede Reigersberg, Hof Maire, de Stelhoeve, Hof Zoute en Puthoek. Over met name de periode twintigste eeuw tot heden wordt de lezer via crisis, oorlog en Watersnoodramp naar het huidige ploegen met gps-techniek geleid. Met voorwoord van burgemeester J.S. van Egmond en literatuurlijst.

Kees Slager, Matty Verkamman (co-auteur), *Tholen* (Rotterdam: Kick Uitgevers, 2017) 688 pag.; ill., foto's, krt., portr.; ISBN 978-94-9155525-1. Lijvig journalistiek boekwerk over de ontwikkeling van het eiland Tholen door de eeuwen heen. In zeven hoofdstukken wordt chronologisch de geschiedenis van het eiland doorlopen: prehistorie, middeleeuwen, de Opstand, achteruitgang en armoede (zeventiende en achttiende eeuw), van crisis naar crisis (negentiende en begin twintigste eeuw), de Tweede Wereldoorlog en de grote veranderingen (over het naoorlogse Tholen). Daarna volgen elf thematische hoofdstukken over onder meer de erfvijand het water, leven van het land, leven van het water, verkeer en vervoer, de dorpen, het sociale verhaal, cultuur en religie, Tholen en de Tholenaren, folklore, sport & recreatie. De teksten in de omvangrijke publicatie zijn rijkelijk voorzien van foto's. Met voorwoord, epiloog, dankwoord aan alle medewerkers, beknopte lijst van geraadpleegd werk, colofon met illustratieverantwoording en lijst met intekenaren.

W.M. Sturm, *Gods hand over de burg. De burg gedragen. Facetten uit de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te Middelburg. Deel 2 > 1918-1951* (Middelburg: Kerkenraad Gereformeerde

Gemeente, 2017) 384 pag.; ill., foto's, tek., tab. Graf.; ISBN 978-90-813720-0-8. In twintig hoofdstukken wordt de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente in de Segeersstraat in Middelburg in de periode 1918-1951 beschreven. Daarbij komen meerdere verbouwingen van het kerkgebouw aan de orde, de plaatsing van een orgel, de arme crisisjaren, de dreiging van de oorlog en de stadsbrand in 1940, tewerkstelling in Duitsland, de strijd om Walcheren in 1944, de bevrijding en nasleep daarvan en veel kerkelijke zaken. Met eindnoten per hoofdstuk, literatuurlijst, register en diverse bijlagen.

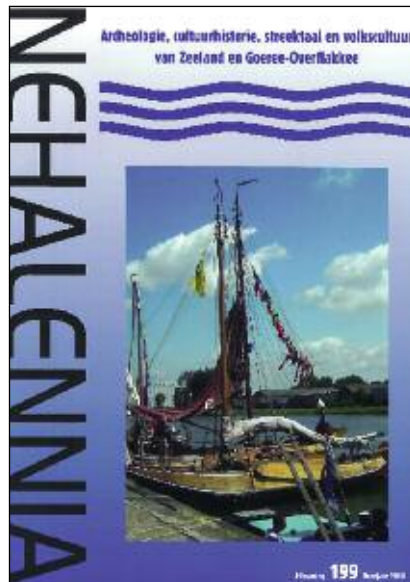
Robbert Jan Swiers, *Zeeland in bezettingstijd. Het gewone leven - Jodenvervolgving - Atlantikwall - Verzet - Geallieerde luchtaanvallen, 1940-1944* (Soesterberg: Aspekt, 2018) 132 pag.; ill., foto's; ISBN 978-94-6338275-5. Na het eerste deel over de Meidagen van 1940, gaat de auteur in deel 2 in op het leven in Zeeland gedurende de bezettingstijd. Ook dit deel bevat een grote hoeveelheid foto's en daarnaast teksten over gebeurtenissen tijdens de oorlog. Met kort nawoord.

Jan Zwemer, *Reactie op het Naschrift in 'Broze Burchten. Middelburg en de Holocaust'* door D.L. Roth (Jan Zwemer, 2018) 12 pag. Reactie op het naschrift van het hiervoor besproken boek van Dirk Leendert Roth, waarin Zwemer diens aantijgingen aan zijn adres weerlegt. Gratis verkrijgbaar in de boekhandel bij het boek van Roth.

• Tijdschriften

Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 27/1 (2018) 1-44. Huib Zuidervaar bespreekt een academisch spreekgestoelte van de 'Illustre School' te Middelburg, hetgeen in 1650 door George Sterlin werd vervaardigd en uiteindelijk in de Katholieke Kerk van Delft terecht kwam door toedoen van Karel Sluyterman. Willem III-kenner Wouter Troost schrijft over de installatie van deze koningstadhouder als Eerste Edele van Zeeland in september 1668. Johan de Witt was hier om politiek moverende redenen *not amused* over omdat dit de Oranjes weer in het politieke zadel hielp. Jan Zwemer schreef het tweede deel voor zijn artikel over de Zierikzeesche Nieuwsbode met 'commentaar op sociale stijging en daling en op vrijgedrag' over de rubriek 'Gemengde Berigten' van de krant. Hierin gaat hij in op het laat negentiende-eeuwse verschijnsel om uit liefde te trouwen waarbij ook de leeftijd van de gehuwden dichter tot elkaar kwam. In 't Is vol van schatten hier' aandacht voor de paalworm en potvrienden. In dit nummer zijn ook vier boekbesprekingen opgenomen.

Nehalennia. Archeologie, cultuurhistorie, streektaal en volkscultuur van Zeeland en Goeree-Overflakkee 199/voorjaar (2018) 1-28. J.H. Midavaine schrijft over de verschillende markten die Veere had en heeft, zoals de vismarkt, vrije markt, palingmarkt, zuivelmarkt, jaarmarkt en korenmarkt. De bijdrage van Rinus Willemsen gaat over de geschiedenis van de Calandpolder bij Arnemuiden; in 1856 ingedijkt, maar na veel zwaarigheden rond 1900 definitief overstroomd. Ook van

Willemsen enkele mededelingen en vergadernotulen van de bestuurder van de dialectvereniging. In 'Zeeuwse familienamen' schrijft Veronique de Tier over de naam Heijboer/Heiboer. In 'Volkskunde' behandelt Paul Heerschap diverse dialectnamen in het dialect van Ouddorp voor alle flora en fauna die in de lente in de tuin bloeit en kwettert. In de rubriek 'verhalen en gedichten' zijn vier bijdragen opgenomen en Adri Scheele verzorgde de rubriek 'Zeeuwse volksraadsels.' Verder wordt ingegaan op de beantwoording van de vragen van vragenlijst 197 en is er uiteraard een nieuwe dialectvragenlijst (nr. 199).

Jeanine Dekker (tevens eindredactie), 'Middelburg in de Tweede Wereldoorlog'. *Het leven in Middelburg vanaf het midden van de negentiende eeuw*, Nr. 12 (Vianen: Optima, 2018) 309-336. In deze uitgave in de reeks komt de zwartste dag uit de Middelburgse geschiedenis aan bod: 17 mei 1940. Door een bombardement van Duitse en Franse artillerie en enkele Duitse vliegtuigbommen wordt de stad in brand geschoten en het niet afgesloten gasnet, de flinke wind en het wegvallen van de waterdruk zorgen dat de brand maximale schade aan kan richten. Naast de gebeurtenissen van die dag zelf gaat de auteur in op de noodvoorzieningen en herbouw van de stad, het Duitse bestuur en de NSB, het dagelijks leven van de inwoners, de Jodenvervolgving, het verzet, onderduikers, evacuatie, verdedigingswerken, de bevrijding in november 1944 en herdenkingen.

• Heem- en oudheidkundige bladen

Stad & Lande, tijdschrift van de Vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland (maart 2018), begint met een artikel van B. Blikman-Ruiterkamp: 'De comfortabele geschenkoningen op Schouwen-Duiveland'. Het zijn woningen die na de Ramp van 1953 gebouwd zijn om de woningnood te lenigen. De huizen zijn onder andere geschenken door Noorwegen en Zweden. De houten huizen vereisten veel onderhoud aan schilderwerk, en de dubbele ramen waren niet gemakkelijk schoon te houden. Ook scheurde het behang op de houten wanden snel, maar toch overheersen bij de meesten de positieve herinneringen. Het

'Vergifregister' van apotheker Johannes Bal Corneliszoon - aanwezig in de Handschriftenverzameling van het Schouwse gemeentearchief - bijgehouden van mei 1868 tot augustus 1906, laat zien wie welke giftige stoffen kocht, wanneer en met welk doel. R. van Langeraad KAZn schrijft over de lange, strenge winter van 1890-1891. R. van den Berg vertelt over de tras van de Kievitshoek; een tras of een regenbak is een voorbeeld van de kleine, vaak vergeten monumenten die met weinig moeite een nuttige bijdrage kunnen leveren aan een boerenbedrijf. De volksnaam voor de Apostolische Kerk in Nieuwerkerk was 't *Geloafje*. De kerk stond op het grondgebied van de voormalige heerlijkheid Botland, en is onlangs gesloopt. W. Kesteloo geeft er bijzonderheden over.

Walcheren

De Wete gedaan aan de leden van de Heemkundige Kring Walcheren (2018, 1) begint met 'Veer op de vest. Geschiedenis van de overzetpont bij de Koepoort in Middelburg' (auteur I. Mostert). De bolwerken rond Middelburg zijn in de negentiende eeuw omgevormd tot een stadspark, ontworpen door K.G. Zocher. Tijdens de werkzaamheden is de brug bij de Koepoort in 1844 gesloopt en door geldgebrek is ter vervanging slechts een klein pontje ingezet. Vanaf 1872 komen er steeds meer klachten over de pont zelf, de veerman en de vele malen dat de pont te laat of helemaal niet vaart. Na steeds meer geharrewar wordt de noodzaak van een brug duidelijk en in 1887 wordt een nieuwe brug feestelijk geopend. J. Moekotte verhaalt over zijn zoektocht naar gebakken naambordjes van Franse makelij in Middelburg en P. Blom wijst ons op Kaap Flissingsky op Nova Zembla, die maar weer eens bewijst hoe reislustig de Zeeuwen waren. Over scheepsverkopingen in Mechelen door Walcherse verkopers schrijft F. van der Jeught een interessant verhaal. Het waren voornamelijk vrachtschepen die in de zestiende eeuw door verkopers uit Arnemuiden, Middelburg, Veere, Vlissingen en Westkapelle in Mechelen werden verkocht. In het Mechelse stadsarchief vond de auteur gegevens over wie de kopers en verkopers waren en welk beroep zij uitoefenden.

In Arneklanken, bulletin van de Historische Vereniging Arnemuiden (maart 2018), gaat P. Feij verder met zijn serie over Arnemuiden in de tijd van koning Willem I. Ko de Ridder of 'Ko de Post' wordt geïnterviewd door Kees de Ridder. Ko vertelt smakelijk over zijn jongensavonturen, zijn diensttijd, zijn werk bij de post en zijn hobby's. J. Adriaanse vervolgt zijn 'Kroniek' over Arnemuiden met aanvullingen over de jaren 1918 en 1919. De gevolgen van de Eerste Wereldoorlog waren goed merkbaar, zoals een ongeluk met achtergebleven zeemijnen laat zien. Hij schrijft over de Spaanse griep die in Arnemuiden 55 slachtoffers eiste, de visserij, de landbouw en het dagelijks leven na de oorlog. In 'Het dagelijks leven rond de Arne 1920-1941' haalt J. Lindenberg nostalgische jeugtherinneringen op. J. Braat gaat in twee afleveringen de gang van zaken behandelen in en rond Arnemuiden tijdens de spooraanleg en de bouw van drie spoorbruggen. In 1862 begon men in Roosendaal met de aanleg van de spoorbaan richting Zeeland. De Zeeuwse lijn moest twee stromen kruisen: Kreekrak en Sloe. Grondstukken moesten onteigend worden en politieke problemen opgelost,

Schouwen-Duiveland

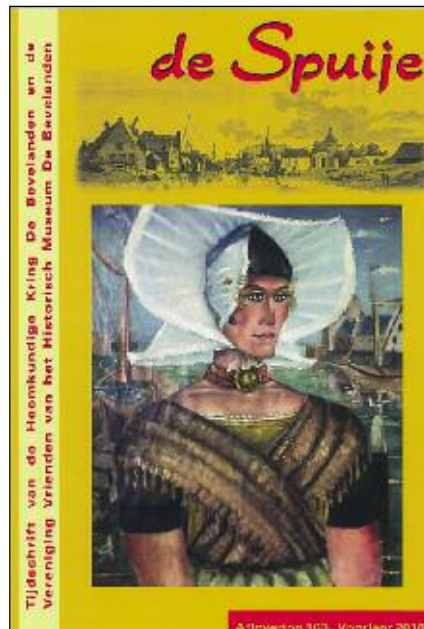
onder andere met de Belgen die het behoud van vrije vaart tussen Antwerpen en de Rijn eisten. De auteur bespreekt de werkzaamheden, het maken van bestekken, de aanbesteding, de eisen die aan de spoorbrug werden gesteld, het op diepte brengen van het kanaal door de Oude Arne en de bouw van de brugwachterswoningen.

In *Den Spiegel*, tijdschrift van de Vereniging Vrienden van het muZEEum en het gemeentearchief Vlissingen (april 2018), neemt J. Simons ons mee naar plaatsen waar de naam Vlissingen of *Flushing* een rol speelt. Hij begint bij de uitspanning Herberghe en café Vlissinghe in Brugge, dat best eens het oudste café daar kan zijn: op het pand staat het jaartal 1515. Via straatnamen die genoemd zijn naar Vlissingen komen we terecht in de Zuid-Amerikaanse republiek Guyana, waar al vóór 1600 Zeeuwen kleine nederzettingen hebben gesticht. Wester Souburg, Ooster Souburg en Nieuw Vlissingen, alle ondernemingen aan de Berbice. In Indonesië, Taiwan en China en zelfs in het ijskoude noorden van Europa vinden we plaatsen waar de naam Vlissingen een rol speelt. Arthur Scheijde vertelt hoe Frans Naerebout de familie Scheijde voor uitsterven behoeftte. De laatste Scheijde, Adriaan, reisde met het schip de Woestduijn in 1779 naar Nederland, waar de Woestduijn bij Westkapelle schipbreuk leed. Deze Adriaan werd gered door Frans Naerebout, waardoor de Arthur Scheijde van nu de familie voor uitsterven kon behoeden.

In het *Polderhuisblad*, *Wasschappels Magazine* (maart/april 2018) vertelt L. van den Heuvel over de vernieuwingen in het Polderhuis. Het blijft een museum over de dijken en de oorlog in Westkapelle, maar persoonlijke verhalen worden meer de leidraad. Op de benedenverdieping houdt de noodwoning uit de wederopbouwtijd haar plaats, de bovenverdieping gaat helemaal op de schop. Ook bij de beide vuurtorens worden zaken veranderd. J. Kaland schrijft een artikel: 'Dorsen is Kunst' en wijst op schilderijen van Charley Toorop en foto's van Eva Besnyö, beiden zeer geïnteresseerd in het gebeuren rond het dorsen. Daarna toont Kaland ons hoeveel straatnamen kunnen prijsgeven over de geschiedenis en cultuur uit de tijd waarin ze ontstonden.

De Bevelanden

De Spuije, tijdschrift van de Heemkundige Kring De Bevelanden en de Vereniging Vrienden van het Historisch Museum De Bevelanden 103/voorjaar (2018), begint met twee artikelen over de strafkampen op de Bevelanden in 1945-1947. In het eerste stuk schrijft F. de Klerk waar de kampen lagen, welke NSB'ers er werden opgesloten, hoe ze behandeld werden en welke werkzaamheden ze moesten verrichten en wanneer ze berecht werden. In het tweede artikel gaat L. van Driel in op een bijzondere activiteit van sommige geïnterneerden: zij schreven gedichten tijdens hun gevangenschap. Een opmerkelijke vondst zijn enkele bundeltjes met werk van geïnterneerden uit het kamp Ellewoutsdijk. Van Driel bespreekt de geschiedenis en het werk van Martinus Beversluis en Marinus Marius Bartels. H. van Rees geeft een overzicht van de expositie 'Buitengewoon en Markant', die de geschiedenis van de Zak van Zuid-Beveland belicht en het dorpsleven in de negentiende en twintigste eeuw. K. van de Bovenkamp schrijft over

Koninklijke bezoeken door de jaren heen aan het dorp Waarde. Van de vorig jaar overleden P.C. van Voorst Vader is zijn laatste bijdrage in dit nummer gepubliceerd: 'Liefde en onmin op Noord-Beveland: Aart van der Maas (1750-1817), landman, en zijn relatie met Johanna Liefbroer (1777-1847)'. Van der Maas was pachter, later eigenaar van de Willemina Hoeve bij Wissenkerke en Johanna was daar dienstmeid. Hun spannende verhouding kon gereconstrueerd worden aan de hand van historische documenten.

Zeeuws-Vlaanderen

In *Tijd/Schrift*, bulletin van de Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen (maart, 2018), schrijft J. van Loo over Adriaan van der Brugghe, vermoedelijk een Brugse rederijker die rond 1715 in Sluis terecht kwam, na veel ruzies met de rederijkerskamers in Brugge. Hij wordt in Sluis huisdichter van de familie Balckenende, voor wie hij al schreef vóór de ruzies die hem uit Brugge deden vertrekken. 'De Scheldekwestie, Zeeuws-Vlaanderen en de annexatie in internationaal perspectief' door H. van Hamme gaat over de onderhandeling over een nieuw Scheldetraktaat in 1919-1920. Omdat de Schelde door verschillende landen stroomt, is de scheepvaart en het beheer vastgelegd in internationale verdragen. België wilde gunstige afspraken en vond dat Nederland de Belgen tegemoet diende te komen omdat zij zich fel tegen Duitsland verzet hadden ten voordele van Nederland. België wilde de absolute zeggenschap over de Schelde en het kanaal van Gent naar Terneuzen krijgen, wat neerkwam op het annexeren van waterwegen. Commissies voor adviezen en een afzonderlijke conferentie werden belegd. Nederland was onverzettelijk inzake de Scheldeverdragen. België op zijn beurt zag Nederland als een vijand sinds de vroege middeleeuwen en stelde onmogelijke eisen. Eindeloze besprekingen volgden tot in 1920 werd vastgesteld dat de besprekingen totaal mislukt waren. M.A.C. de Groot schrijft nog een lang artikel over Ira Bart en haar Rotterdamse tijd. Zij behandelt werk van de schrijfster en geeft bijzonderheden over haar leven. Ira Bart is als docent verbonden geweest aan de Rotterdamse Schrijversschool van 1993 tot 1996 en leerde de Rotterdamse literaire wereld kennen door ontmoetingen met veel schrijvers en dichters. Haar dood in 1996 kwam voor

velen totaal onverwacht. Zij leed erg aan depressies, werd opgenomen in een kliniek tijdens een psychotische periode en bezweek enkele weken na haar thuiskomst aan ernstige verwondingen. De Groot schrijft met veel liefde en inlevingsvermogen over Ira Bart en probeert de dichteres en haar werk te doorgronden.

De *Nieuwsbrief* van de Heemkundige Vereniging Terneuzen (2018, 1) is gewijd aan klokken. P. Hamelink schrijft 'Zingend brons in Zeeuws-Vlaanderen'. Hij begint met een algemene inleiding over het ontstaan en de functie van klokken. Daarna volgt een beschrijving van de drie carillons in Zeeuws-Vlaanderen, in Axel, Hulst en Sluis, met de geschiedenis van de klokkenspelen in deze steden. Vervolgens komt er een overzicht van oude luidklokken die, na de klokkenroof door de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog, in Zeeuws-Vlaanderen zijn teruggekomen, en ook van de klokken die niet zijn teruggekomen. Aan het slot verhaalt de auteur over een carillon dat er helemaal niet gekomen is. In de twaalfde eeuw kwamen de steden hier in opkomst en daarmee het wereldlijk gebruik van klokken. De klok werd het medium voor communicatie: bij zonsopgang gaf de klok het signaal als de stadspoorten geopend mochten worden, de middagpauze werd door de klok ingeluid en het tijdstip dat de poorten weer gesloten moesten worden. Naast alle klokken krijgen ook de beiaardiers en de klokkengieters aandacht.

Het *Bulletin van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'* (2018, 1) bevat naast alle huishoudelijke mededelingen een artikel over de Heilige Willibrordusbasiliek in Hulst van de hand van P. van den Berghen. De auteur geeft een inleiding over de gotiek uit de late middeleeuwen en de regionale verschillen in stijl. De stijl waarin de Willibrordusbasiliek is opgetrokken is de Brabantse gotiek. Vooral de vensters van het gebouw krijgen veel aandacht. R.J.H. Lensen schrijft over de werkzaamheden op het kasteelterrein van Zaamslag en M. Buise vertelt over de Kauterheuvel van Nieuw-Namen.

Meldpunt voor Bodemvondsten

Stel, u doet een archeologische vondst in uw tuin, op het strand, in een bouwput of op een aardapveld. De Erfgoedwet schrijft voor dat u dit moet melden. In Zeeland doet u dat bij de SCEZ. De SCEZ registreert uw ontdekking en slaat de informatie op in het Zeeuws Archeologisch Archief. De vondst blijft uw eigendom, tenzij u deze wilt afstaan. Meer informatie op:

www.scez.nl/vondstmelden

Zeeuws Erfgoed - blad voor erfgoedliefhebbers is een uitgave van Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland en verschijnt vier keer per jaar. De uitgave informeert over het materieel en immaterieel erfgoed in Zeeland. De activiteiten van de SCEZ worden mede mogelijk gemaakt door de Provincie Zeeland.

Redactie Saskia Buitenkamp, Marinus van Dintel, Jan Kuipers, Veronique De Tier en Janneke de Wit

Eindredactie Saskia Buitenkamp, Jeanine Dekker, Marinus van Dintel, Jan Kuipers en Veronique De Tier

Foto's SCEZ, tenzij anders vermeld

Auteursrecht

Het auteursrecht van *Zeeuws Erfgoed* (gehele uitgave) berust bij de SCEZ; van externe bijdragen bij de auteurs. Gehele of gedeeltelijke overname of publicatie van artikelen is uitsluitend toegestaan met bronvermelding na toestemming van de SCEZ en de rechthebbende(n). De SCEZ streeft er met de uiterste zorgvuldigheid naar om voorafgaand aan het moment van publicatie contact op te nemen met de rechthebbende(n). Mochten personen of instanties als rechthebbende(n) alsnog niet benaderd zijn, dan kunnen zij hiervoor contact opnemen met de redactie. De SCEZ kan op geen enkele wijze aansprakelijk worden gesteld voor door derden aangeleverd beeldmateriaal waarop auteursrecht berust.

De SCEZ staat voor het beschermen, benutten en beleven van erfgoed. Ons werk staat niet op zichzelf. Samen met de vele andere erfgoedorganisaties in Zeeland richten wij ons op een goed functionerende erfgoedzorg.

Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland
Postbus 49 4330 AA Middelburg
Bezoekadres Het Schuitvlot, Looierssingel 2
T +31 (0)118-670870 | E info@scez.nl
Twitter SCEZ @erfgoedzeeland | www.scez.nl

Contact redactie en administratie

Reacties en adreswijzigingen bij voorkeur digitaal via zeeuws erfgoed@scez.nl of via postbus 49, 4330 AA Middelburg o.v.v. *Zeeuws Erfgoed*.

Opmaak decreet, Ramon de Nennie, Middelburg

Druk Meulenberg, Middelburg

Aan dit nummer droegen bij

John Akkermans, Kees de Baar, Joost van den Berg, Saskia Buitenkamp, Jeanine Dekker, Robert van Dierendonck, Marinus van Dintel, Johan Francke, Hans Jongepier, Jurgen van der Klooster, Jan Kuipers, Marc Kocken, Wim Scholten, Veronique De Tier, Truus Trimpe Burger-Mekking, Watersnoodmuseum en Janneke de Wit

ISSN 2352-4766

Losse verkoopprijs € 5,00 (alleen aan balie SCEZ)

Donateurs van de SCEZ ondersteunen het erfgoed in Zeeland. Dat kan al voor 15 euro per jaar.

Meer weten? Kijk op www.scez.nl/donateur

MONUMENTAAL

Stapstenen op de Markt van Groede

Op de Markt van Groede is het goed toeven. Het dorp, een van de weinige gespaarde kernen in Zeeuws-Vlaanderen tijdens de Tweede Wereldoorlog, straalt een authentieke sfeer uit: centraal op het rechthoekige plein de Grote Kerk en daaromheen de vele monumentale huizen. Maar ook de fraaie kastanjabomen en de vele kleine elementen met een eigen verhaal trekken de aandacht, zoals de muziktent en de dorps-pomp met afsluitende lantaarn. En juist achter deze dorpspomp bevinden zich twee objecten die bezoekers veelal over het hoofd zien... of je moet erover struikelen. Want enigszins verdekt achter de pomp liggen twee meerzijdige verhogingen van arduinsteen: een hoge en een lage. Een herinnering uit lang vervlogen tijden en geplaatst voor Groedenaren die met de voor Zeeuws-Vlaanderen kenmerkende Phaeton (licht vierwielig rijtuig) of de sjees naar de kerk kwamen. Met behulp van deze stapstenen was het nu eenmaal net iets gemakkelijker uitstappen uit zo'n hoog rijtuig. Of afstappen van het paard, dat kon natuurlijk ook. Tegenwoordig hebben de stenen geen bestemming meer... of het zouden wellicht de plaatselijke kinderen moeten zijn die de stenen voor een eigentijds stapspelletje weten te hergebruiken.

MONUMENTaal

Arduinstenen stapstenen achter de dorpsspomp op de Markt van Groede.